فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی
هۆکارەکانی سەرهەڵدان، هێما و
تایبەتمەندییەکان، بەرسف*

ئەم (٣) بەشەی کە لێرەدا بڵاوکراوەتەوە لەکتێبی (الاصولية في العالم العربي)ی (هراير دكمجيان) کە لە ساڵی ١٩٩٢دا چاپی سێیەمی پەخش بووە، تەرجەمەکراوە

ن: ریچارد هرير ديكمچيان
و: ئاسۆ کەریم

دیرۆکی بزووتنەوە ئیسلامییەکان

یەکی لە تایبەتمەندییە زەقەکانی بزووتنەوە ئاینییە فەندەمێنتالیستەکان، تایبەتمەندی و سەمتی ناوبەناوی ئەو بزاڤانەیە کە لە سوورِو ماوەی بەر دوای مەیین و بۆرژان و ژیانەوە پێک دێت. دەشێ بە ئاشکرا تەرزێکی هۆکارێتی بدۆزینەوە کە لە (دوو توێیدا) رواڵەتەکانی رابوون و ژیانەوەی ئایینی، هاوکاتی قەیرانە توند و تیژە رۆحی و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بووە[٥]. لە راستیدا، بە درێژایی مێژووی ئیسلامی، هەستانەوە و بووژانەوەی ئیسلامی هاوبەندییەکی توندوتۆڵی بە ماوەگەلی تێهەڵچوونی توند و تیژ هەبووە کە لەو کاتانەدا خەتەر بۆ سەر بوونی ئوممەی ئیسلامی، یان بۆ سەر یەکگرتوویی

ڕۆحییەکەی، یان بۆ سەر هەردووکیان هەبووە.

دەکرێ سەیرێ ئەم خولەی ئێستای بووژانەوەی ئیسلامی، وەکو سوورێک، بکەین کە لەگەڵ سەرهەڵدانی ناوبەناوی بزاڤی زیندووبوونەوەی ئیسلامیدا هەر لە سەردەمی پێغەمبەرەوە (ص) لە هەنگامەی قەیرانەکاندا ڕێکدێتەوە. ئەم میتۆدە دیالەکتیکییە (کارلێکەرییە) کە میراتی ئیبن خەلدونمان وەبیر دێنێتەوە، تەنێ سەرچاوەی لە فاکتی مێژوویی وەرنەگرتووە، بەڵکە لە دیدی شەخسی و تێڕوانینی جیهانیی ئەمڕۆی بزاڤی ئیسلامیش. بەڕاستی، بنەوانخوازە هاوسەردەمە ئیسلامییەکان، خۆیان بە خەلیفەی ڕاستەوخۆ و شوێنکەوتەی پیرەوی سەرکردەو بزاڤگەلی ژیانەوە و نوێبوونەوەخوازی دەزانن.

سووڕەکانی قەیران و وەڵام و باوەگۆی فەندەمێنتالیزم

بنەوانخوازەکانی سەردەمی ئێستا، بەو تێڕوانینە ڕاهاتوون کە دیرۆکی ئیسلامی، دیرۆکی داڕمان و بووژانەوەیە، بەشێکی زۆر ڕاستیی مێژوویی تێدایە.

بە هەق پێوەندیی هۆکاریی Causality، لەنێوان بێسەروبەریی ڕۆحی - کۆمەڵایەتی - سیاسی و بووژانەوەی بزووتنەوەی ئوسوڵیدا تەرزێک بووە کە بەردەوام لە دیرۆکی ئیسلامیدا چەند پات بووەتەوە. ئەم بزاڤە ناوبەناوەی تەنگژە و بووژانەوە، لە سەردەمە جیاجیاکانی مێژووییدا کارێکی خوبایە.

١- رووخانی ئەمەوییەکان- عومەری کوڕی عەبدولعەزیز (مێژووی مردن: ٧٢٠). ابو حنیفە (٦٩٩- ٧٦٧). مالک بن انس (٧١٤- ٧٩٨). ڕاپەڕینی شیعە/ شۆرشی عەبباسی (٧٥٠).

٢- کز و کەنەفتبوونی عەبباسییەکان - احمد ابن حنبل (٧٨٠- ٨٥٥). الشافعي (٧٦٧- ٨٥٤). سەرهەڵدانی شیعەی ئیسماعیلی : قەرمەتییەکان (دەوروبەری ٨٩٠). عبیدالله المهدی (٩٠٩).

٣- رووخانی ئەمەوییەکان لە ئەنەدلوس - ابن حزم (مردن: ١٠٦٤).
٤- رووخانی فاتمییەکان، خاچپەرستان - صلاح الدین (١١٧١- ١١٨٧).
٥- رووخانی عەبباسییەکان / سەرکەوتنەکانی تورک و مەغۆل : النووي (١٢٧٧) ، ابن تیمیة (١٣٢٨)، ابن القیم (١٣٥٠)، ابن کثیر (١٣٧٣).
٦- هێرشی مەغۆل/ تورک و ئاژاوە- سەرهەڵدانی شیعە: الحلي (١٣٢٥)، المشعشع (١٤٦٢)، شا ئیسماعیلی سەفەوی (١٤٢٤).
٧- کەنەفتبوونی عوسمانلییەکان: عبدالوهاب (١٧٩١)، السنوسیة (١٨٠٠-)، المهدیة (١٨٨٠-)، السلفیة (١٨٩٠-): الافغاني (١٧٨٩)، عبدة (١٩٠٥)، رچا (١٩٣٥).
٨- ژینگەی قەیرانی ئیسلامیی هاوچەرخ- الاخوان المسلمین (١٩٣٠-): البنا، السباعی، قطب، المودودی، شۆرشی ئیسلامی، بووژانەوەی شیعە: خومەینی، باقر الصدر، شریعتی. بووژانەوەی سوننە (١٩٧٠-): العتیبی، فرج، حوی، الترابی، التلمسانی، الصادق المهدی.

هەر قۆناخێکی کەنەفتبوون، وەڵامدانەوەیەکی زیندووگەریی- بزاڤی گەڕانەوە بۆ رەگ و ریشەی ئیسلامی بە رێبەرایەتی کەسایەتییەکی کاریزمایی بە دوادا هاتووە. (سەیری : وێنەی ٢ بکە). هەندێ لەم رێبەرانە رۆڵی نوێکەرەوە (المجدد)، واتە نوێکردنەوەی ئەقیدەیان گێڕاوە، کەچی هەندێکی تریان ویستویانە لە رێگەی بزاڤگەلی - رزگاریکەر -ی توندئاژۆوە گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسی بکەن و دەوری "المهدی"- نێردراوی خودا، ببینن. ئەم رێبەرانە، لەوانەیە بەسای سازماندەیی ئایدیۆلۆجی و بزووتنی سیاسییانەی خۆیان، لە رێگەی بەڵگەهێنانەوە بە قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەر (ص) و ئەو پێشینە مێژووییانەی کە دەچنەوە سەر کۆمەڵگەی یەکەمی ئیسلامی، شەرعیەت بە خۆیان بدەن.

ئوممەتی پێغەمبەر (ص) (٦٢٢- ٦٣٢)

موسڵمانان، کۆمەڵگەی یەکەمی ئیسلامی کە پێغەمبەر محمد (ص) رۆینا، بە نموونەیەکی تەواو و بێ کەموکوڕی لەقەڵەم دەدەن . هەردوو رووی : پێغەمبەرایەتی و رێبەرایەتی لە رۆڵی ناوەندیی محمد دا (ص) خۆیان نواندووە و لە رێگەی ئەوەوە، وەحیی خوایی تەرجەمەی کۆمەڵگەیەکی سیاسی کراوە. ئا ئاوا پەیامنێری خودا لە ژیانی خویدا، تیۆری و پراکتیکی کۆکردەوە – ئەم پێشینەیە بە درێژایی سەردەمان، زۆر بە قووڵی کاری لە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان کردووە. نەوەکانی بەر دوای موسڵمانان بۆ شوێنپێ هەڵگرتنی ئەم نموونەیە دوو سەرچاوەیان لەبەردەستە: یەکەمیان: قورئان – کە کەلامی خوایە و لە رێگەی پەیامبەر محمد (ص) ەوە هاتۆتە خوارەوە. دووەمیان: سوننەتە؛ میتۆدی نمونەیی پێغەمبەر، واتە: وتەو کردەوە و بڕیار و حوکمەکانی دەگرێتەوە. هەروا لە "حدیث"ە ریواتکراوەکانیشدا رەنگدەداتەوە. لە دیدی بنەوانخوازانەوە، دەرچوون لە نموونەی رەسەنی ئیسلامی، بە گەڕانەوە بۆ " سەردەمی نەزانی – الجاهلیە" بە ئەژمار دێ، واتە کۆمەڵگەی بەر لە ئیسلام بە نەزانی و ململانێیەکانییەوە.

قەیرانی خەلافەت (٦٣٢- ٦٦٠)

یەکەمین تەنگژەی سەرەکی لە مێژووی ئیسلامیدا، لە دوای وەفاتی پێغەمبەرەوە (ص)، ململانێ بووە لە سەر خەلافەت. (ابو بکر) لە رێگەی کۆدەنگی رێبەرانی ئوممەوە هەڵبژێردرا چونکە دەقێکی خویا لەمەڕ خەلیفە نەبوو. دوای وی (عومەر) جێی گرتەوە و لە سەردەمی ئەودا دەوڵەتی ئیسلامی "فتووحات" ێکی فرەوانی دەستپێکرد. ئەمما خەلیفەی سێیەم (عوسمان)، لە سەرینی دەسەڵات پەیداکردنی رۆڵەکانی خێڵی (بنی أمیە) و ئەو سامانەی لە فتوحاتەکان کەوتبۆوە، رووبەرووی ئوپۆزیسیۆنێکی خێڵەکی بۆوە. عوسمان ساڵی ٦٥٦ لە دەوردانی ماڵەکەیدا کوژرا. دوای وی، عەلی زاوای محمد (ص) جێی گرتەوە. عەلی باوکی هەردوو نەوەی پەیامبەر، حەسەن و حوسێن، بوو.

پێڕەوانی وی، عەلییان بۆ خەلیفایەتی لە هەر سێ خەلیفەکانی دی بە هەقتر دەزانی. هەر کە عەلی ساڵی ٦٥٦ خەلافەتی وەرگرت، هەندێ لە صەحابەکان و عایشە و خەواریجەکان و مەعاویەی پێشەوای (بنی امیە)وە بەرهەڵستیانکرد. عەلی توانی صەحابە بەرهەڵستکارەکان ببەزێنێ، وەلێ ڕووبەڕووی ئاریشەی خەواریجە توندڕەوەکان بۆوە کە دژی حەزو ویستی (عەلی) بوون سەبارەت بە مەسڵەتیکردن لەگەڵ (مەعاویە)دا. خەواریجەکان بانگەشەیان بۆ پرەنسیپی وەکیەکی دەکرد و جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە هەر پێڕەوێکی شەریعەتی خودا، شایانی ئەوەیە ببێ بە خەلیفە. ئا بەمجۆرە خەواریجەکان دژی ئەوەبوون کە خەلافەت تەنیا لە هۆزی قورەیش، هۆزی پەیامبەردا، قەتیس بکرێ. هەرچی شیعەکان بوون لەسەر پیرۆزراگرتنی نەوە و نەتیژەکانی - یان رەچەڵەکی- محمد (ص) کە لە عەلی و (فاتیمە)ی کچی کەوتبنەوە، سووربوون. دوای تیرۆرکردنی (عەلی) بە دەستی خەواریجان (٦٦١)، (مەعاویە) سەرکەوت و قۆناخی فەرمانڕەوایی میراتی لە ئیسلامدا دەستپێکرد. ئێستاشی پێوە بێ ئەو درز و کەلێنەی ناو ئوممەی ئیسلامی کە لەو دەمەوە لە نێوان پێڕەوانی (عەلی) و موسڵمانانی دی، کەوتەوە، لە ئارادایە.

نەوەکانی بەرەدوای موسڵمانان رێزێکی زۆر لەو پێشینانەی کە لە سەردەمی پەیامبەر (ص) و هەر چوار خەلیفەکەیدا بنجیان داکوتاوە دەگرن. وەلێ لە سەردەمی ئێستادا، سەبارەت بە داخوازی گەڕانەوە بۆ رەگوریشەی ئیسلامی لە نێوان بنەوانخوازانی سوننە و شیعەدا جیاوازی روون و ئاشکرا لەمەڕ کۆمەڵگەی یەکەمی ئیسلامی لە ئارادا هەیە- لە کاتێکدا سوننەمەزەبان، بە شکۆوە بۆ پەیامبەر (ص) و چوار خەلیفەکانی راشدین دەڕوانن، کەچی شیعەمەزەبان تەنیا محمد و (عەلی) و نەوەکانی بەپیرۆز رادەگرن. وێڕای هەوڵوتەقەلای تازە بۆ نزیککردنەوەی ئەو دوو مەزەبە، هێشتاش ئاریشەی نێوانیان نەک هەر وەکو خۆی ماوەتەوە، بەڵکە لە چوارچێوەی شەڕی عیراق- ئێراندا گەورەتر

بووەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، لەنێوان شیعە مەزەب و سوننە مەزەبە ئوسوولییەکاندا هاوسۆزییەکی ئاشکرا هەیە، بە تایبەتی لە دوای سەرکەوتنی شۆرشی ئیسلامیی لە ئێراندا.

قۆناخی یەکەمی فەرمانڕەواییماڵباتان: رووخانی دەوڵەتی ئەمەوی (٦٦٠-٧٥٠)

قۆناخی فەرمانڕەوایی ماڵباتان لە دیرۆکی ئیسلامیدا، جێگەیەکی تایبەتی لە پێکهێنانی ناوەڕۆکی بیری ئوسوڵی دا گرتووە. پاوانکردنی خەلافەت لە لایەن ئەمەوییەکانەوە بە تێڕوانینی زۆر لە بنەوانخوازان، کارەساتێکی گەورە بوو بۆ کۆمەڵگەی ئیسلامی. ئەوەی ئەم هەنگاوە دەسکردە، واتە فەرمانڕەوایی ماڵباتان، جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە زۆربەی بنەوانخوازە هاوچەرخە سوننە مەزەبەکان رەتی دەکەنەوە. هەرچی خەڵکی شیعە مەزەب بوون توندتر کەوتنە دژایەتی (بنی امیە)وە، چونکە بەو چاوەوە سەیریان دەکردن کە خەلافەتی شەرعییان لە عەلی و حوسێن زەفتکردووە . هەرچی ئیسلامییەکانی دی بوون ئەوا نارازیبوونیان لە (بنی امیە) سەبارەت بە سیاسەتی بە عەلمانی کردنی بەردەوامی کۆمەڵگە بووە. لە راستیدا، زۆر لە موسڵمانان رەوایی فەرمانڕەوایی (بنی امیە)یان قەبوڵ نەبووە، چونکە (ابا سفیان ی باوکی مەعاویە)، شەڕی محمد (ص) کردووە و نەوەکانی ئەبی سوفیانیش لە بەر بەرژەوەندخوازی خۆیان نە بەبڕواوە، هاتبوونە سەر دینی ئیسلام ، تا هێز و توانا بۆ خۆیان پەیدا بکەن.

یەکەمین کاردانەوە لەبەرانبەر داڕمانی ئەخلاقیی ئەمەوییەکان، کاردانەوەی خەلیفەی ئەمەوی عومەری دووەم (ابن عبدالعزیز) بووە. (عومەر) دوای ئەوەی لە تەمەنی سی و حەفتساڵیدا چووە سەر تەختی فەرمانڕەوایی ئەمەوی، بزووتنەوەیەکی هەمەگیری بۆ چاکسازیی حکوومەت لەسەر بنەمای ئیسلامی دەستپێکرد. لە هەمان کاتدا رێبەرایەتی بزاڤێکی زیندووگەریی بە گوڕی دەستپێکرد کە بووە مایەی ئەوەی بە نوێکەرەوەی یەکەم لە

ئیسلامدا بناسرێ. پاش ماوەیەکی کورت کاری (عومەر) وەستا، چونکە خەلیفەی لاو ژەهرخوارد کراو مرد (٧٢٠). وەلێ ئەم کارە لە دوای وی لە سەر دەستی ئیمامی (ابی حنیفە) و (ئیمامی مالک)درێژەی پێدرا کە هەردووکیان بارگرانیی دەوری نوێکەرەوەیان گرتە ئەستۆی خۆیان وێڕای ستەم وچەوساندنەوەیان لە لایەن دەسەڵاتدارانەوە(٦)

ساڵی ٧٥٠ کارەساتێکی گەورە بەسەر ئیسلامدا هات. لوتکەی ئەو کارەساتە، ئەو کودەتا خوێناوییە بوو کە بە دەستی هاوبەندییەکی شۆڕشگێرانە بە سەرکردایەتیی "ابی العباس"، کە یەکێ بوو لە نەوەکانی مامی پەیامبەر (ص) دوایی بە خەلافەتی ئەمەوی هێنا. دەستبەسەراگرتنی عەبباسییەکان بەسەر دەسەلاتدا لە بزاڤێکی "خلاصیە" دوە سەری هەڵدا کە شیعە هاوپشتی بوون و بانگی گەڕانەوەی بۆ ئوسوڵەکانی ئیسلام رادەهێلا.(٧)

داڕمانی عەبباسییەکان (٨١٣-٩٠٩)

لە کاتێکدا دەوڵەتی ئاینیی عەبباسییەکان لەو پەڕی بڕست و توانا و دەوڵەمەندی خۆیدا بوو، وازی لە ئایدیۆلۆجیای بنەوانخوازیی توندئاژۆی خۆی هێنا و پشتی کردە لایەنگرە شیعەکانی و خۆی وەکو ئیمپراتۆریایەکی سوننی مەزەبی جیهانیی ناساند. لەسەردەمی "مأمون"دا، پرەنسیپەکانی (موعتەزیلە) بوون بە ئایدیۆلۆجیای رەسمیی دەوڵەت (٨٢٧). هەروا (موعتەزیلە) بۆ باوەڕێکی عەقلانی پەرەی گرت کە تیایدا ئاوەز باڵادەست بوو بەسەر وەحیی قورئانیدا، (مەئمون) یش، دادگەیەکی پشکنینی بۆ گوێڕایەڵبوون بۆ باوەڕی فەرمی (موعتەزیلە) دانا. ئەم هەنگاوە، بەرهەڵستکارییەکی گەلێریی و شەپۆلێکی بنەوانخوازیی تازەی بە رێبەرایەتی (احمد بن حنبل) لێ کەوتەوە. وێڕای دادگاییکردنی (ابن حنبل) و زیندانکردنی، رازی نەبوو، واز لە باوەڕی ئیسلامەتی رەسەنی خۆی بهێنێ. لە ئاکامدا وا کەوتەوە کە (ابن حنبل) وەکو یەکەمین " داکۆکیکار"ی فەندەمێنتالیزمی سوننی بە ئەژمار بێ(٨) . لەسەر بنەمای ئوسوڵەکانی

مەزەبی حەنبەلی لە فیقهدا، فەندەمێنتالیزمی وەهابی کە ئایدیۆلۆجیای شانشینی عارەبی سعودیەیە هەڵنرا. لەو ماوەیەدا، (ئیمامی شافیعی لە دایکبووی ٧٦٧) لە میسر وەکو پشتەوانێکی دی نوێخوازیی ئیسلامی پەیدا بوو.

تەنگژەی ئاقیدە، کە لە ئەو پەڕی هێزو بڕستی عەبباسییەکان لە سەردەمی (مەئمون) دا سەری هەڵدا، بووە قەیرانێکی مەزنتر، قەیرانی شەرعیەت، ئەم قەیرانە لە سەدەی دەیەمدا ماڵباتی حوکمڕانیشی گرتەوە. چەوساندنەوەی دڕندانەی شیعەکان کە هاوپەیمانی جارانی عەباسییەکان بوون، بەرەنگارییەکی زێتری لێ کەوتەوە . ئەم بەرەنگارییە لە ڕێگەی دزە کردنی دەستەو تاقمی شیعە مەزەب بۆ ناو دامودەزگاکانی دەوڵەت و دواتر هەڵگەڕانەوەی بەئاشکرادا گەیشتە چلەپۆپە . یەکێ لە رواڵەتەکانی ئەم بەرهەڵستکارییە، پەیدابوونی بزاوتی یاخیگەریی چەکدارانەی قەرمەتیی بوو (٨٧٧-٩٥١) کە لەسەر پرەنسیپگەلی پەنامەکی و کۆمۆنیستی دامەزرابوو. قەرمەتییەکان، زەوینەیان بۆ سەرهەڵدانی دەسەڵات و هێزی فاتمیی لە تونس بە سەرۆکایەتیی (عبیدالله المهدی ٩٠٩) و دامەزرانیان لە میسر خۆشکرد. ئەم بزاوتە، دەربڕی شۆرشێکی ئوسوولیی شیعەی ئیسماعیلگەریی دژی فەرمانڕەوایی عەبباسیی سوننەگەر بوو. لەو هەڵلایەدا، بانگەشەی بنەوانخوازیی لە ڕۆژهەڵاتیشدا لەسەر دەستی (ابی القاسم بن سلامە- مردووە لە: ١٠٣٢) دەنگی دایەوە، ئەم پیاوە لێتێگەیشتنێکی توندڕەوانەی بۆ جیهاد دژی کافران لە سەردەمی داڕمانی عەبباسیدا هێنایە ئاراوە[٩]. هەروا هاوپێوەند بەمە، بەشداری بەرچاوانەی (ابو حامد الغزالي -لەدایکبووی ١٢٥٨) بوو لە تیۆلۆجی، و تێکۆشان بۆ چەسپاندنی مەزەبی سەلەفییانەی (ابی الحسن الاشعری - مردووە لە: ٩٣٥) ی دژ بە موعتەزیللان، تا ببێ بە باوەڕی گشتیی لە ئیسلامی سوننیدا. یەکێ لە "حواری" یەکانی (غەزالی) لە سەدەی بیستەمدا حەسەن ئەلبەنای دامەزرێنەری "ئیخوانولموسلیمین" بوو[١٠].

داڕمانی ئەمەوییەکان لە ئیسپانیا (١٠٠٢-١٠٣١)

سەردەمی عەبدولرەحمانی سێیەم بە لوتکەی حوکمڕانیی موسڵمانان لە ئیسپانیا دەناسرێ. دوای ساڵی ١٠٠٢، هەر زوو بشێوی و بێ سەروبەریی سیاسی، ئیسپانیای تەنییەوە و بووە هۆی ڕووخانی ئەمەوییەکان، وێڕای ئەو هەوڵوتەقەلایەی کە فەیلەسووف و وەزیری هەڵکەوتوو (ابن حزم الاندلسی- لەدایکبووی ٩٩٤) بەختیکرد. ئەم قەیرانە، بانگەشەیەکی تازەی بۆ نەریتگەلی ئیسلامی کە (ابن حزم) پێی راببوو، لێ کەوتەوە. ئەم موسڵمانە دڵگەرمە کە بە بنەچە دیان بوو، سەرچاوەیەکی گرنگی ئیلهامبەخش بوو بۆ بنەوانخوازە هاوچەرخەکان.

داڕووخانی فاتمییەکان، خاچپەرستان (٩٩٦-١١٧١)

داڕووخانی خەلافەتی فاتمییەکان لە سەردەمی (الحاكم لە دایکبووی: ١٠٢١) ەوە دەستیپێکرد و لە ساڵی ١١٧١دا بە دەستی (سەلاحەدینی ئەیوبی) بە یەکجارەکی ڕووخا. ئا لەم ماوەیەدا، جیهانی ئیسلامی ڕووبەرووی مەیدانخوازیی خاچپەرستان بووەوە. بەرسڤ و کاردانەوەی ئەم مەیدانخوازییە، شەپۆلێکی دیکەی ژیانەوەو هەڵدانی ئیسلامی بوو بە ڕێبەریی (سەلاحەدین) کە لە شەڕی "حطين" (١١٨٧)دا، خاچپەرستانی تێکشکاند. وەلێ ئەوەش ساغبووەوە کە ئەستەمە بەر بە ڕووخانی خەلافەتی عەبباسییەکان بگیرێ و هەر زوو بەزوو ئەو خەلافەتە کەوتە بندەستی سەرکردە جەنگاوەرەکانی تورک و لە ئاکامدا بە دەستی مەغۆلەکان بە سەرکردایەتی هۆلاکۆ (١٢٥٨) ڕووخێندرا.

رووخانی عەبباسییەکان و بووژانەوەی ئیسلامی (١٢٥٨- ١٥٠٠)

لە دیدی نووسەرانی بنەوانخوازەوە، تێکوپێکدانی دەوڵەتی عەبباسی بە دەستی مەغۆلە "گاورەکان" بە خاڵ وەرچەرخانێکی گرنگ بە حیساب دێ و پێیان وایە لێکچوونێک لە نێوان سەدەی سێزدە و قۆناخی ئێستای هەرەسهێنانی ئیسلامیدا هەیە. هەروا نێوەڕۆکی تێکۆشەرانەی بیری سیاسیی ئیسلامی کە دوا بەدوای داگیرکاریی مەغۆلی هاتەئاراوە، هەمان پلەی گرنگی هەیە. ئەو وێرانکارییە هەمەلایەنەی کە (هۆلاکۆ) هێنایە ئاراوەو، ئەو بشێوی و بێ سەروبەرییەی لە دوای خۆی جێهێشت، بۆشاییەکی سیاسی و قەیرانێکی رۆحی زل و قەبەی لێ کەوتەوە. ئەم قەیرانە چەند لایەنەیە، بەرسڤێکی ئیسلامیی خەباتکارانەی بەگوڕی لەسەر دەستی زانای سەلەفیی بڕوا قایم (تقی الدین احمد بن تیمیە- ١٢٦٣-١٣٢٨) و هاودەمەکانی[١١] لێ کەوتەوە.

پەیامی نەبەردانەی ئەو لەلایەن (ابن قیم الجوزیە- لەدایکبووی: ١٣٥٠)ی شاگرد و (عماد الدین بن کثیر- لەدایکبووی: ١٣٧٣)، کە هەردووکیان بە سەرانی بنیادگەریی سوننە دادەنرێن، درێژەی پێدرا[١٢].

بنەوانخوازیی شیعەگەری (١٣٠٠- ١٥٠٠)

دوا بە دوای رووخانی فاتمییەکان، لە ئاخیر و ئۆخری سەدەی سێزدەڕا، لە ئێران و عێراقێ، نمودو رواڵەتگەلێکی تازەی بنیادگەریی شیعەی دوازدە ئیمامی دەرکەوت. ئەم بنیادگەرییە، وەڵامدەرەوەیەکی هەڵومەرجی شێواوی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ناوچەکەو هەروابێتەوە ئاکامی پێگەو پایەی کزو لاوازی شیعەکان بوو لە راست زۆرینەی سووننەدا. نامیترین پشتەوانی شیعەکان، (ابن المطهر الحلی – لەدایکبووی: ١٢٥٠)ی زانا بوو کە وردترین و بڕواپێکراوترین راڤەی بۆ ئاقیدە و ئایینزای دوازدە ئیمامی خستەروو. لە سەدەی پازدەمدا بزووتنەوەی "المشعشعین" سەری هەڵدا، ئەم بزووتنەوەیە لە ئەهواز بە سەرۆکایەتی "محمد بن فلاح المشعشعی – لەدایکبووی: ١٤٦٢" هاتە ئاراوە و ئەم

پیـاوە خـۆی بە "المهـدی" و سـەکـردەی عـارەبی خـوزسـتـان ناسـاند[١٣].ئەم روالّەتانەی ژیانەوەی شیعی، زەوینەی بۆ مەزەبی شیعەی دوازدە ئیمامی خۆشکرد کە لەسەر دەستی (شا ئیسـماعیلی سەفەویان لەدایکبووی: ١٥٢٤) بووە مەزەبی رەسمیی دەولّەتی ئێران. ئەم شایە لە مالّبـاتی "سەفەویـیەکان" بوو کـە رابەرایەتی شیـعە "قـزلبـاش"ەکانیـان لە ئەنادۆلّی رۆژهەلاّتدا دەکرد.[١٤]

رووخانی عوسمانلییان (١٦٩٩- ١٩٢٢)

سـەرهەلّدانی عـوسـمـانلیـیـان نیـشـانەی گـواسـتنەوەی دەسـەلاّتی ئیـسـلامی بوو لە عـەرەبەکـانەوە بۆ تورکـان. وێرای ئەوەی کـە سـولّتـانەکـانی عـوسـمـانلی بە بنەچەکـە نەدەچوونەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام (ص)، کەچی سولّتان سەلیمی یەکەم دوای گرتنی میـسر (١٥١٧) نازناوی خەلیفەی لە خۆ نا. لە بارێکدا چەند سولّتـانێکی دوای وی ، خۆیان بە خـەلیـفە دەزانی ، لێ لە دەرەوەی قـەلّەمڕەوی عـوسـمـانلی، کەس بە رەسـمی بە خـەلیـفـەی نەدەزانین. داوەشـانی روو لە زیادی دەسـەلاّتی عـوسـمـانلی لە دوای سـەدەی حەڤدەڕا، هاوکات لەگەلّ زێدەخەرجیی و دەسبلاّوی سولّتانەکان و توندوتیژی و دلّڕەقیی فـەرمـانڕەوایی ئەوان، بزووتنەوەگـەلێکی ژیانەوەی ئیـسـلامی لە نێـوان عـارەبەکـانی ئیـمـپـراتۆریا هێنایە ئارا. سەرلەبەری ئەم بزووتنەوانە لە دەوری کەسایەتی "کـاریزمـایی" کۆببـوونەوەو بانگەشـەیان بۆ پەیامی رزگـاریخوازانە دەکـرد کە دەیانویست هزرو بۆچوونی تایبەتی خۆیان سەبارەت بە ئیسلام بەسەر کۆمەلّگەدا بسەپێنن.

وەهابییەکان، سنۆسی و مەهدییەکان

لە دیماهیی سەردەمی عـوسمانلییاندا، سێ بزووتنەوەی ژیانەوەخوازی - واتە بزووتنەوەی وەهابی و مـەهدیی و سنۆسی- لە ناوچە چەپەک و دوورەدەسـتـەکـانی ئیـمـپـراتۆریا هاتنە گۆڕێ. هەم بە هۆی دووربوون لە دەسەلاّتی عـوسمانلی، هەم بەهۆی دەمارگیـریی نەبەردانەی

خێڵەکی کە لەژێر ڕێبەرایەتی کەسایەتیی کاریزمایی، ئەم بزووتنەوانە سەرکەوتنی بەرچاویان وەدەستهێنا. بە رامان لە ڕووداوەکانی رابردوو، دەبینین بزێوترینیان، بزاڤی "الموحدون"ی پێڕەوانی (محمد بن عبد الوهاب) ە، کە بووە هێزێکی بەتوانا بە دەستی (محمد بن سعود) و نەوەو نەتیژەکانییەوە. (ابن عبد الوهاب)، لە ڕێنوێنییەکانی (ابن حنبل) کە (ابن تیمیە) لێکی دابوونەوە، ئیلهامی وەرگرت، خوازیاری ئەوەبوو تەنیا لە ڕێگەی پێڕەویکردنی قورئان و سوننەتەوە، ئیسلام لە ڕێ لادان و بیدعەت پاک بکاتەوە. وەهابییەکان، ساڵێ ١٨١٩، دەرەقەتی (محمد علی) فەرمانڕەوای میسر نەهاتن و تێشکان، وەلێ جارێکی دی لە سەرەتای دەیەی ١٩٠٠دا بە ناوی بزووتنەوەی " الاخوان"ەوە بۆ پشتەوانی کردنی فەرمانڕەوایی سعوودی، هاتنەوە مەیدان. هەر لەو دەمانەدا، بزووتنەوەی ژیانەوەی تر لە دەرەوەی قەڵەمڕەوی عوسمانلییان و فارسەکان سەریانهەڵدا. وەک بزووتنەوەی لە گوین "شا وەلی الله" لە دەلهی (لەدایکبووی: ١٧٦٣) لە هندستان هاتە گۆڕێ.

بزووتنەوەی سنوسی - بە پێچەوانەی بزووتنەوەی پەیکۆڵانەی وەهابی- بە بانگەشە لە نێو عارەبە بەدوو و کۆچەرە نیوە موسڵمانەکانی باکووری ئەفریقیاوە دەستیپێکرد. ئەم بزووتنەوەیە بە رابەری (محمد بن علی السنوسی ١٧٨٧- ١٨٥٩)و دەستەو تاقمە پروپاگندەچییەکانی، لە سەرانسەری بیابانی ڕۆژهەڵاتدا، لە ڕێگەی بەرەکەی دامەزرێنەرە بەشکۆکەیەوە، گەشەی کرد و خورت بوو. سنوسی - بە بنەچەکە مەغریبی بوو- سۆفی و ریفۆرمخواز بوو نەک کابرایەکی شۆڕشگێڕ. ئەو پیاوە، دامەزرێنەری دەوڵەت نەبوو بەڵکە بزووتنەوەیەکی سۆفیگەریی ئەوتۆی دروستکرد کە خۆی لەگەڵ قەرهەنگ و کولتوور و نەریتی خێڵەکیدا گونجاندبوو. ئەم بزووتنەوەیە نەبووە بزاڤێکی نەبەردانە، تەنیا لە نەوەی سێیەمی خۆیدا، کاتێکی کۆلۆنیالیزم، جیهادی بەسەردا سەپاند.[١٥]

بزووتنەوەی مەهدیاتی لە چەند ڕوویێکەوە لە وەهابی و سنووسی جیا دەکرێتەوە، لە کاتێکدا لەگەڵ بزووتنەوەی وەهابیدا، لە نەبەردخوازیدا یەکدەگرنەوە، وەلێ بزووتنەوەیەک بوو بۆ ڕزگاربوون هەوڵی دەدا و چاوەڕوانی سەردەمێکی زێڕین، واتە دەرکەوتن و پەیابوونی "مەهدی" دەکرد کە هەموو دەسەڵاتی ئایینی و سیاسی و سەربازیی لە دەستی یەک کەسدا،

(محمد احمد بن عبد الله)، کە خۆی بە "المهدی المنتظر" بە پێی چەمکی سوننیانەی مەهدیاتی، ناساندبوو(١٦) کۆکردبۆوە. مەهدی - وەکو سۆفییەکی جەنگاوەر- توانی لەشکری میسر کە لە ژێر سەرپەرشتی جەنەرال (گۆردۆن)ی بەریتانی دابوو، ببەزێنێ و دەوڵەتێکی ئیسلامی دامەزرێنێ و چاویش ببڕێتە بەزاندنی دەوڵەتی عوسمانلی. ئەم بزووتنەوەیە دوای دامەزرێنەرەکەی، تا دیماهی دەیەی ١٨٩٠ ژیا، تا لە ئاکامی ئاگری تۆپخانەی ئینگلستان، خۆی نەگرت و پووکایەوە.

وێڕای ئەوەی کە ئەم بزووتنەوە خێڵەکییانە، لە باری جوگرافیاییەوە، لە پەراوێزی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریای عوسمانلی سەریانهەڵدابوو، لێ پردی پەڕینەوەی موسڵمانە بنەوانخوازەکان بوون بۆ ناو سەدەی بیستەمەوە. بەڵام لەبەر سەرەتایی بوونیان، هیچ کام لەم بزووتنەوانە نەبوونە نموونەی لەبار و دڵخوازی ژینگەی شارستانیی مۆدێرن و ئەم ئەرکەیان بۆ بزووتنەوەی سەلەفی جێهێشت.

بزووتنەوەی چاکسازیی ئیسلامی (سەلەفییەت)

گەندەڵی و بوودەڵەیی و پاشەکشەی دەوڵەتی عوسمانلی لە هەمبەر ئیمپریالیزمی ئەوروپایی، کاردانەوەی چاکسازیخوازانەی لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا لێ کەوتەوە. بزوێنەری هەرە دیاری ئەم بزووتنەوە رووناکبیریە، (جەمالەدینی ئەفغانی ١٨٣٨- ١٨٩٧)بوو. ئەم پیاوە بانگەشەی بۆ هاریکاری ئیسلامی و بەرەنگاربوونەوەی ئیمپریالیزمی ئەورووپایی دەکرد لە رێگەی گەڕانەوە بۆ ئیسلام کە تایبەتمەندیی زانستانەی هەبێ. (محمد عبده)ی مرید و شاگردی، جەختی لەسەر ئەقڵانی بوونی نەریتگەلی ئیسلامی دەکردەوە و توانای خۆنوێکردنەوەی ئەو نەریتانەی روونکردەوە.ئا ئەمە نێوەڕۆکی ئەو بزاڤە سەلەفییە بوو کە (محمد عبده) و شاگردە سوورییەکەی (رەشید رەزا) رێبەرایەتیان دەکرد. هەر چەندە دوای وەفاتی (محمد عبده- ١٩٠٥)، بزووتنەوەی سەلەفی لە درێژەدان بە مۆدێرنیزەکردنی قانوونگەلی ئیسلامی لە سەر بنەمای قورئان و فەرمووده بەردەوام بوو، وەلێ زێتر بە لای کۆنەپارێزیی دایدەشکاندەوە. لە

ماوەی نێوان هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهاندا، چاکسازیخوازانی سەلەفی لە میسر و جەزایر خەریکی کار و چالاکی سیاسییانەی نا شۆرشگێرانە بوون. لە هەمووان سەرسەختتر، (رەشید رەزا) بوو کە ڕێگەی بە جیهادی داکۆکی لەخۆکردن دا ئەگەر موسڵمانان دووچاری چەوساندنەوە بوونەوە. (رەشید رەزا)، لەبەر ئەوەی خۆی، کابرایەکی حەنبەلی مەزەب بوو، لایەنگری لە بزووتنەوەی ژیانەوەخوازیی وەهابییەکان کرد(١٧). لە ناوەڕاستی سییەکاندا، بزووتنەوەی "الاخوان المسلمون"ی رادیکالی بە سەرکردایەتی (حەسەن ئەلبەننا)، جێگەی بزووتنەوەی میانەڕۆی (رەشید رەزا)ی گرتەوە. لەم سەردەمەدا کە قەیرانگەلێکی توند و تیژ لە ئاکامی بێ سەروبەری سیاسی و سەرکردایەتیی ناکارا و ناکۆکی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کۆلۆنیالیزمی ئەوروپایی، لە ئارادابوون، گەڕان بە دوای ئالتەرناتیڤێکی ئیسلامی ببووە کارێکی لە چار نەهاتوو.

ژینگەی قەیرانی هاوچەرخ (١٩٣٠-١٩٨٠)

خویاترین بەرسڤ و کاردانەوەی بنەوانخوازانە دەرهەق بە رەوشی قەیراناوی دنیای عەرەب، خۆی لە کۆمەڵی (الاخوان المسلمین) ی میسری و لقەکانی ئەم کۆمەڵەیە لە سوریا و ئەردەن نواندووە. دوای ئەوەی بزاڤی (الاخوان) لەسەردەمی (عەبدولناسر)دا بەتوندی لێدرا جارێکی دی لە سەردەمی (سادات) دا وەکو بەشێک لە شەپۆلی بنیاتگەریی نوێ سەری هەڵدایەوە. ئەم رابوون و بووژانەوە نوێیە، وێڕای (الاخوان المسلمین) ، چەند تەوژم و پەلێکی لە (الاخوان) جیابووەوەو لەمانەیش زێتر کوڕ و کۆمەڵی ئیسلامی تری گرتەخۆی. هەر لەمکاتدا، رواڵەتەکانی رابوون و بووژانەوەی رۆحی و خەباتکاریی سەرانسەری دنیای ئیسلامییان داگرت. هاتنەئارای حکومەتێکی ئیسلامی لە ئێراندا، شەپۆلێک خەباتکاریی شیعەگەری لە عیراق و لوبنان و دەوڵەتانی کەنداو لەگەڵ خۆیدا هێنا. سەرباری ئەوەش، شۆڕشی ئێرانی سەرچاوەی ئیلهام بوو بۆ بەرەو پێشبردنی کاری شۆڕشگێریی کۆمەڵە بنیاتگەرە سوننە مەزەبەکانیش.

تەرزەکانی کاردانەوەی ئیسسلامگەریی

شەپۆلە یەک لەدوای یەکەکانی رابوون و بووژانەوە، وەک بەرسڤدانەوەی رەوش و باری قەیراناوی، بزاڤێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆبەخۆ بوون کە شنگ و توانی خۆ-نوێکردنەوەیان بەبەر ئیسلامدا کردەوە کە بشێ لە هەمبەر کزی و کەلەلایی ناوەکی و هەڕەشەی دەرەکیدا خۆی رابگرێ و بنوێنێ. وێڕای رووە لێکچووە خویاکانی نێوان بزاڤگەلی جیا-جیای رابوون و بووژانەوە، لەبارەی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆجی و شێوازەکانی جێبەجێکردندا جیاوزای گرنگیان لەنێواندا هەیە. ئەم جیاوازییانە سەروچاوەیان دەچێتەوە سەر کاودانی تایبەتی ئەو قەیرانەی لەسەردەم و جێگەی جودا- جودا، داوێنی کۆمەڵی موسڵمانانیان گرتووە. کەواتە، سروشتی هەر بەرسڤێکی ئیسلامی لەسەر بناخەی کەشوهەوای قەیرانی تایبەت بەخۆی و کەسایەتیی ئەو رابەرەی(١٨) سەرکردایەتی ئەم پرۆسەی رابوونەوەیە دەکات، دیاری دەکرێ. بۆ نموونە، بزوێنەری بنەڕەتی بانگەشەی (ابن حنبل) بۆ گەڕانەوە بۆ رەگ و ریشەی ئیسلامی، دارمانی ئەخلاقیی کۆمەڵگەی عەبباسی بوو. هەروا دارمانی ئەخلاقی لە کۆمەڵی موسڵمانشینی نیمچە دورگەی عارەبیدا، لە پشت بزووتنەوەی بێگەردی بنیاتگەریی (ابن عبد الوهاب) بوو.

ئەم دوو بزووتنەوەیە، بەبەراورد لەگەڵ بزاڤی (ابن تیمیە)، دوو بزاڤی نوێکردنەوەی ناوەکی بوون. کاودانی تەنگوچەلەمەی بزووتنەوەی (ابن تیمیە) دوو ئەرکی خستبووە سەرشانی بزووتنەوەکە: هەم زیندووکردنەوەی ناوەکی و هەم بەرەنگاربوونەوەی دەرەکی دژی تەتارەکان.

هەراوبوونی دەسەڵات و کاریگەریی کولتووریی ئەوروپایی لە سەدەی نۆزدەدا، کاودانێکی نوێی هێنایە گۆڕێ کە قۆناخەکانی بەرودواتری بەرسڤ و کاردانەوەی ئیسلامیی رەنگرێژکرد. بۆ نموونە بزاڤی سنووسی وەکو بزاڤێکی بانگەشەکاری ئایینی هاتە مەیدان و ئاخیرەکەی لەبەر بێ توانایی عوسمانلییان لە داکۆکیکردن لە باکووری ئەفریقیا، کەوتە شەڕ دژی ئیتالییەکان.

هۆکاری هەرە لەپێش و یەکەمی هەڵگەڕانەوەکەی مەهدی، شوێنەواری بەد و چەوتی ئابووری و کۆمەڵایەتیی فەرمانڕەوایی عوسمانلی بوو لە سوودان کە خۆی لە شێوەیەک لە کۆلۆنیالیزمی سێ لایەنەی: میسری و تورکی و بەریتانی دەنواند. لەم بارانەدا، رابوونی ئیسلامی هەم بەرسڤ بوو بۆ هەڵومەرجە ناوەکییەکانی ئیمپراتۆریا و هەم بۆ کۆلۆنیالیزمی ئەورووپی.

لە هەرێمە ئیسلامییە پێشکەوتووەکانی وەکو میسرو تورکیا و هینددا، لەبەر باڵادەستیی ئەورووپا لە باری سیاسی و کولتوورییەوە، رەوشێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی جیاواز هەبوو. ئەم کاودانانە، بزاڤگەلی نوێخوازیی ئیسلامیی لەبابەتی بزاڤی سەلەفیی (محمد عبده)ی لێکەوتەوە کە هەوڵی دەدا سوود لەبیروڕای رۆژئاوایی بۆ گۆڕینی کۆمەڵگەی ئیسلامی وەربگرێ. لێ هەم پێ چەقاندنی کۆلۆنیالیزمی رۆژئاوایی، لەسەر مانەوە و هەم فراژیبوونی گرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی وڵاتانی ئیسلامی، سەرهەڵدانی بزاڤی رابوون و بووژانەوەی تازەی لە جۆری پۆپۆلیستی لە نێوان هەردوو شەڕی جیهانیدا ، لە دەوری (الاخوان المسلمين) بەتاو خست و گردکردەوە و رووبەرووی میتۆدی سەلەفیەت سەبارەت بە رۆژئاواگەریی (westernism)، بوونەوە و بانگەشەیان بۆ فەندەمێنتالیزمێکی رادیکالی بەرتەنگ دەکرد وەکو بناخەیەک بۆ رژێمێکی ئیسلامیی نوێ. دوای ماوەیەک لە دامرکان و نیشتنەوە لەساتەوەختی هەڵکشانی شەپۆلی پان-عارەبیزم ، سەرلەنوێ فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی وەکو هێزێکی رۆحی و کۆمەڵایەتیی کارا بەزۆری بەئاراستە و رەنگ و رووی شۆڕشگێرانە هاتەوە مەیدان.

تێڕوانینی دیالەکتیکی بۆ کۆمەڵگەی هاوچەرخی ئیسلامی

هەڵکشان و داکشانی بزووتنەوەی فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی، بە درێژایی مێژوو، هێمایە بۆ بوونی پێوەندییەکی دیالەکتیکیی بەردەوام لە نێوان ئیسلام و ژینگە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکەیدا. بەم پێیە، پێگە و رەوشی ئیسلامیی هاوچەرخ، تەبای

نموونە مێژوویینەکان، لەژێر کاریگەریی پرۆسەیەکی چەند لایەنەی دیالەکتیکییەوە کە لە ماوەگەلی قەیرانەکاندا، ئەو کاریگەرییە چەند قات دەبێتەوە، دیاری دەکرێ. دەکرێ ئاماژە بۆ نۆ جۆرە پێوەندیی دیالەکتیکی بکرێ:

عەلمانیەت Secularism لەهەمبەر حکوومەتی ئایینی (تیۆکراتی)دا

ململانەی نێوان پشتەوانانی دەوڵەتی عەلمانی و ئەوانەدا کە بانگەشە بۆ هاتنەئارای دەوڵەتێکی ئیسلامی دەکەن، لە هەموو کۆمەڵگە ئیسلامییەکاندا شێوەی پێوەندییەکی دیالەکتیکیی بنەڕەتیی وەرگرتووە. ئەم دوو بارە تەواو دژ بە یەکە، ناسیۆنالیستە عەلمانییە رۆژئاواگەرەکانی خستووەتە سەنگەری رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەو فەندەمێنتالیستە ئیسلامگەرانەی کار بۆ دامەزراندنی ئوممەی ئیسلامی دەکەن.

نوێخوازیی ئیسلامی لە هەمبەر کۆنەپارێزیی ئیسلامیدا

لەبەرانبەر یەکتر راوەستانی نوێخوازانی ئیسلامی و کۆنەپارێزان، خەسڵەتێکی هەمیشەیی کۆمەڵگەی هاوچەرخی ئیسلامی بووە. لەکاتێکدا نوێخوازان پەیتا- پەیتا لەخەمی چاکسازیی ئیسلام و گونجاندنی دان بە گوێرەی ژیانی سەردەم، کۆنەپارێزان توند دەست بە پرەنسیپە سوننەتییەکانی ئیسلامییەوە دەگرن و نفووزو کاریگەریی رۆژئاوایی و خەڵکی تر رەت دەکەنەوە. بەم مانایە فەندەمێنتالیستەکان لەسنووربەدەر کۆنەپارێزی سەختگرن بەئاقاری رادیکالی پەڕگیر.

ئیسلامی رەسمی لەهەمبەر ئیسلامی بنەوانخوازدا

لەم ململانەیەدا، زانایانی پلەو پایە بالا، کە بە زۆری حکوومەت خۆی دایان دەنێ و پشتیان دەگرێ، لە سەنگەری دژ بە سەرکردە ئایدیۆلۆجییەکانی کۆڕ و کۆمەڵە ئیسلامییە پۆپۆلیستەکان دان. ئەم ململانەیە، سەرچاوەی دەچێتەوە سەر جیاوازی رەوش و باری کۆمەڵایەتی و وەزیفی و جیاوازی و ناتەبایی توند و تیژی لێکدانەوەی ئیسلام. زانایانی پلە و پایە بالا، چونکە لەبەرەی

فەرمانڕەوایان دان، بەلای پتەوکردنی شەرعییەتی دەستەبژێری حوکمڕان و رەوتارو کار و ئاکارەکانیان لە رێگەی راڤە و لێکدانەوەی خۆیان بۆ شەریعەتی ئیسلامی دادەشکێننەوە ، دەق بە پێچەوانەی ئەوان، ئایدیۆلۆجیستە ئیسلامییەکان، "حجە"یەتی راڤە و لێکدانەوەکانی زانا رەسمییەکان رەتدەکەنەوە و پرەنسیپی سەرەڕۆی بەسروشت سیاسی - کۆمەڵایەتی دادەڕێژن.

دەستەبژێری حوکمڕان لەهەمبەر رادیکالە ئیسلامییەکاندا

لێرەدا حوکمڕانان و ئەو بەرهەڵستکارانەی، دەیانەوێ رەوشی ئارا بگۆڕن، بەرەنگاری یەکدی دەبنەوە. لەم دەیەی دواییدا، توندترین جۆری ئۆپۆزیسیۆن لەدژی حوکمڕانانی ولاتانی عارەب و ولاتە ئیسلامییەکانی تردا هاتنە مەیدان. واتە ئەو خەباتگێرە ئیسلامییانەی، بۆ بەرپاکردنی گۆڕانکاریی ریشەیی بەپێی ئاراستە و رەنگ و رووی ئوسوڵییانەی خۆیان فشار دێنن. سەرچاوەی کێشەی ئەوان لەگەڵ دەسەڵاتدا، هەم بناخەیەکی ئاکارەکی هەیە و هەم ناڕەوایی دەستەبژێر و دامەزراوە حوکمڕانەکانە.

دەستەبژێری ئابووری لەهەمبەر سۆسیالیستە ئیسلامییەکاندا

پرۆسەی بلۆکبەندی نێوان دەوڵەمەندان و نەداران، فەندەمێنتالیستە ئیسلامییەکان و کۆڕو کۆمەڵەکانی تری ئۆپۆزیسیۆنی خستووەتە سەنگەری بەرەنگاربوونەوەی رژێمی ئابووریی ئاراوە، کە بەتێڕوانینی ئەوان، دادپەروەریی کۆمەڵایەتی و شەرعییەتی ئاکارەکی تێدا نییە. پێوەندیی هزرکراوی نێوان ئەم دەستەبژێرە ئابووری و سیاسی و ئایینییە پاساو بۆ پێویستیی دەستدانە کاری شۆڕشگێڕانە دێنێتەوە لە پێناو بنیاتنانەوەی کۆمەڵگە بەپێی ئاراستەی ئیسلامییانە. تیۆریسینە ئیسلامییەکان لە رێگەی سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی سەروەت و سامانەوە بانگەشە بۆ دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی دەکەن.

ناسیۆنالیزمی ئیتنی لەهەمبەر پان ئیسلامیزمدا

ئەم دوو سەمتە پێکناکۆکە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئیسلامەوە تا ئێستا بەردەوام بووە. لەمبارەوە، لایەنگرانی ئاراستەی نەتەوەیی، ئیتنی یان تیرەگەری راستەوخۆ بەرەورووی ئەو کۆمەڵگە ئیسلامییە یەکگرتووە دەبنەوە کە محمد (ص) جەختی لەسەر پیرۆزراگرتنی کردۆتەوە.

ئیسلامی سۆفییانە لەهەمبەر خەباتگێریی فەندەمێنتالیستیدا

وێدەچی ئیسلامی سۆفییانە بە جەختکردنەوە لەسەر رزگاریی رۆحی لە رێگەی رامان و عیرفان و زوهدەوە، وەکو سەنتەرێکی ئۆپۆزیسیۆن بێتە بەرچاوی فەندەمێنتالیستانەوە. رۆحانییەتی لە ناوەوە ئاراستەکراو و هەڵقوڵاوی سۆفییەکان ، وەکو باوە، گرنگی بە هەوڵ و کۆششی تاکەکەسی دەدا بۆ یەکگرتن لەگەڵ خودا لە چوارچێوەی لێکدانەوەیەکی ئازادانەی پرەنسیپە ئیسلامییەکان. هەرچی فەندەمێنتالیزمە، بە پێچەوانەوە ، پێ لەسەر پابەندبوونێکی توند بە ئیسلام و بە بزاڤێکی سیاسییەوە دادەگرێ وەکو دەستاوێژێک بۆ سازکردنەوەی کۆمەڵگە و وەدیهێنانی رزگاری.

ئیسلامی سوننەتی لە هەمبەر ئیسلامی بنەوانخوازدا

پرەنسیپی بنەڕەتی لە ئیسلامی ئوسوڵیدا، گەڕانە بەدوای پرەنسیپە بێگەرد و متمانەپێکراوەکانی باوەڕ. بنەوانخوازان، بە پلەی جیاواز، زۆربەی ئەو نەریت و بیدعانەی لەدوای سەردەمی یەکەمەوە لە دیرۆکی ئیسلامیدا دەرکەوتوون و کەلەکەبوون، رەتدەکەنەوە. ئوسوڵییەکان پێیانوایە بۆ سەرلەنوێ بووژانەوەی رۆحیی ئیسلامی، پێویستە بەراستی کار بۆ لێکدانەوەیەکی نوێی ئیجتیهادی ئیسلامی بکەن بەبێ چوونەوە سەر بیروبۆچوونە فیقهییە کلاسیکییەکان کە نوێنەرایەتی ئیسلامی سوننەتی دەکەن.

خانەی ئیسلام لە هەمبەر خانەی شەڕدا

ئەم دیالەکتیکە، لەباری مێژووییەوە، ململانەو ناکۆکییەکی بەردەوام و هەمیشەیی نێوان پانتایی جوگرافیی ئیسلام (خانەی ئیسلام) و باقیی جیهانە. موسڵمانان بە قەڵەمڕەویی ئەمەی دوایی دەڵێن خانەی جەنگ، بەو مانایەی جیهانێکە لە ململانێیەکی بەمیرات بۆماوە و لەئاشت نەهاتوو دایە لەگەڵ ئیسلام و لە هەرجێگەیەکی ئەم دنیایەدا دەبێ ئیسلام بەرەنگاری ببێتەوە. ئەم بەرەنگاربوونەوەیە، بەشێکی گرنگی جیهانبینیی فەندەمێنتالیستە ئیسلامییەکان و زۆر لە موسڵمانانی سوننەتی پێکدێنێ. لە هەڵومەرجی ئەمڕۆدا، خانەی جەنگ، بریتییە لە جیهانی رۆژئاواو بلۆکی کۆمۆنیستی.

کارلێکی ئەم (٩) پێوەندییە دیالەکتیکییەی لەسەرەوە ئاماژەیان بۆ کرا لە دنیای ئیسلامی و هەڵومەرجی نێودەوڵەتیدا، بەردەوام قەیرانێکی قەبارە گەورەیان بەرهەمهێناوە کە لە بەشەکانی تری ئەم کتێبەدا تایبەتمەندییەکانی دەخەینە بەرچاو.

بنچینە دەروونی- کۆمەڵایەتییەکانی زیندووبوونەوەی ئیسلامی

هەر لێوەکۆڵینێکی هەمەگیرانەی فەندەمێنتالیزمی هاوچەرخی ئیسلامی، وا دەخوازێ لە رەگ و رەگەمای ئابووری و کۆمەلایەتی و سیتسمی رۆحی و دەروونی بگەڕێین و ورد بینەوە - واتە ئەو ژینگەیەی کە باوەڕ و رەوتارە بنیادگەرانەکەی لێ پەیدابووە. یەک دیاریدەی چەندپات بووەوە لە مێژوودا هەیە، ئەو ژی پێوەندیی هۆ و ئەنجامە لە نێوان تەنگژە کۆمەلایەتییەکان و سەرهەڵدانی بزووتنەوە ئایینیەکاندا، بە هەردوو باڵی شۆرشگێرانە و زیندووگەرییەوە، کە کار بۆ گۆڕینی رژێمی ئارا و بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی نوێ بە گوێرەی بنەما ئایدیۆلۆجییە تایبەتییەکانی خۆیان، دەکەن. لە ئەنجامدا، ئایدیۆلۆجیای ئەم بزووتنەوانە، هەم هەمەگیر و هەم توندگرن، باوەگۆ و کاردانەوەی نموونەیی رێبەرە کاریزماییەکانە لە راست قەیرانەکان. ئەمە بەرێککەوت نییە کە دەبینین کۆڕ و کۆمەڵەی بنیادخواز لە ژینگەی جیا- جیای ئایینی و سیاسیدا، ئەو دەمە کارایی رۆحی و سیاسی و کۆمەلایەتی بەدەست دەهێنێ، کە دوو مەرجی بەیەکەوە گرێدراو بێنە دێ: یەکەمیان هاتنەمەیدانی رێبەرێکی کاریزمایی و دووەمیان بوونی کۆمەڵگەیەک لە بارێکی بێسەروبەریی قوڵدا. بزووتنەوە ئیسلامییەکان لە رابردوودا وەلامی داخوازییەکانی ئەم هەر دوو مەرجەیان داوەتەوەو بزووتنەوە ئیسلامییەکانی ئەمرۆش، لەمە هەڵناوێردرێن.

ژینگەی قەیرانەکان

ئەگەر بە وردی ژینگەی هاوچەرخی ئیسلامی - عارەبی بە مەبەستی قامک لەسەر دانان بپشکنین، دەبینین تەنگژەیەکی کۆمەڵایەتیی فرە رەهەند و کێش لە ئارادایە. دوو سەدە زیترە، جیهانی ئیسلامی تەنگوچەلەمەیەکی درێژخایانی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتووری، بە شێوەیەکی تایبەتی، رۆحی بەرۆکی گرتووە. ئیسلام، لە سایەی حوکمی عوسمانلیدا، وەکو سەرچاوەیەکی رەوایی دان بە بەردەوامبوونی دەسەڵاتی خانەوادەی تورکی و دامودەزگاکانی فەرمانڕەوایی زۆر هێزو شنگی خۆی لە دەستدا. لە هەمانکاتدا، کەمایەتی غەیرە ئیسلامیی ناو دەوڵەتی عوسمانلیش بۆ رزگاربوون لە ستەم و چەوساندنەوەی حکوومەت و بۆ چاکسازیی سیاسی و پشت و پەنا پەیداکردن بە تایبەتی ئەرووپی، فشارو پاڵەپەستۆیان دەخستە سەر دەوڵەت. هەرچی هەرێ و بەڵێنی شۆرشی ١٩٠٨ بوون لە مەڕ بەدیهێنانی وەکیەکی کۆمەڵایەتی و پاراستنی مافەکانی مرۆڤ، هیچیان نەهاتنەدی، چونکە پێشەواکانی "تورکیای جەوان" بڕیاریان دابوو سیاسەتی بە تورککردن لەژێر ناوێکی نوێ "پان- تۆرانیزم" پێڕەو بکەن. سیاسەتی بە تورککردن، لەعنەتێک بوو بۆ عەرەب، لە تەک هەڕەشەکردن لە پێناسەی عەرەبی وەکو کۆمەڵەیەک، لەسۆنگەی ئەوەوە کە زمانی عارەبی زمانی وەحیی یەزدانی بووە بۆ پەیامبەری محمدی عارەبی (ص) هەروەکو لە قورئاندا هاتووە. ئەو دژمنکارییەی کە لە نێوان موسڵمانە عارەبەکان و حکوومەتی "تورکیای جەوان" کەوتبۆوە، لە ژێر کاریگەریی ئایدیۆلۆجیای ئەورووپایی بە تاو کەوت و بەشداریی لە بڵاوبوونەوەی ناسیۆنالیزمی عەرەبیدا کرد. کاتێ کە شەڕی یەکەمی جیهانیش قەوما، حکوومەتی "تورکیای جەوان" داوای لە عارەبان کرد دژی "هاوپەیمانان" جیهاد بکەن، وەلێ گوێ بەم داوایەی تورکان نەدرا. سەرکردایەتیی نەتەوەیی عارەبی، هەر لەو ساتەوەی کە ئەرمەنەکان قڕدەکران، لە بەڵێنەکانی تورکان دڕدۆنگ و بەگومان کەوتبوون. شۆرشی ساڵی ١٩١٦ی عارەبان، کە بەریتانیا پشتەوانی

کرد، حوکمی مردنی بۆ ئیمپراتۆریای عوسمانلی بڕیەوە.

لەت و پەتکردنی دەوڵەتی عوسمانلی، لەت و پەتکردنی جیهانی عارەبی بە سەرکردایەتیی فەرەنساو بەریتانیای لێکەوتەوە. دەستەبژێر "نخبە- ئیلیت" ی ناسیۆنالیستی عارەب خۆی لەبەردەم دوو ئەرکدا دیتەوە: وەدەستهێنانی سەربەخۆیی تەواو لە دەسەلاتی ئەوروپی، فۆرمەلەکردنی پێکهاتەیەکی ئایدیۆلۆجی ئەوتۆ کە توانای خۆڕاگرتن و مانەوەی هەبێ، لە پێناو دامەزراندنی حکومەتێکی شەرعیی. ئەم دوو ئامانجە بەشێوەیەکی نیوەچڵ هاتنە دی. ئەمەش بەجارێ ئەو تەنگژەیەی کە عەرەب تووشی هاتبوون ، توندوتیژتر کرد. نەهێشتنی نفووزی کۆلۆنیالیی ئەنگلۆ- فەرەنسی، بۆشاییەکی دروستکرد کە هەر زوو هێزەکانی سۆڤیات و ئەمریکا و ئیسرائیل پڕیان کردەوە. ناکامیی عەرەب لە باوەگۆدانەوەی "پێداویستیی ئایدیۆلۆجی"، کارێکی هەرە جەوهەری، هەرە لە چار نەهاتوو بوو. ئەمە ئاریشەیەکی لە چارنەهاتووە لە دەوڵەتانی جیهانی سێیەمدا. سەرهەڵدانی تازەی ئایدیۆلۆجیای ئیسلامیی دەکرێ بە شێوەیەکی پاژەکی بگێڕدرێتەوە بۆ گەڕانێکی بێهودە و نەزۆک بە دوای ئایدیۆلۆجیاگەلێکی عەمەلی بۆ بنیادنانی نەتەوە و پەرەئەستاندنی ئابووری.

باری کۆمەلایەتیی هاوچەرخی عارەب چەند خەسلەتێکی دیاریکراو و بەجیا هەڵکەوتووی هەیە کە بەسەریەکەوە هۆکاری وروژێن بوون بۆ بەتەوژم خستنی کاردانەوەی بنیادگەرانەی ئیسلامی. بۆ ناسینەوە و زانینی هەقیقەتی ئەم هۆکارە وروژێنانە، دوو ئاست هەڵگێڕو وەرگێڕکردنی دەوێ:

١- وروژێنێکی سەرچاوەگرتوو لە تەنگوچەلەمەی تایبەت بەم، یان ئەو وڵاتی عارەبی، یان تایبەت بە کۆڕ و کۆمەڵەی عارەبی.

٢- وروژێنی سەرچاوەگرتوو لە کەشوهەوای تەنگوچەلەمەی عەرەبی لە مەوداو ئاقارێکی گەورەتردا.

بەشی دووەمی ئەم لێوەکۆڵینە، لە شیکردنەوەی تەنگوچەڵەمە بچووکەکانی تایبەت بە ئەم یان ئەو رەوشی تایبەتمەندی نەتەوەیی دەدوێ. وەلێ هەندێ رووی وێکچوون لە نێوان رەوشی تەنگوچەڵەمەی سەروو- وڵاتانەوە هەیە کە دەرفەت دەدا، وروژێنی ئاستە گەورەکە بە هەند وەربگرین کە سەرچاوەی لە ژینگەی تەنگوچەڵەمەکان لە کۆمەڵگەی عارەبی وەرگرتووە. دەکرێ خەسڵەتەکانی تەنگژەکە بکەینە شەش گروپ ، کە لە کارلێکردنی دینامیکیاندا بە شێوەی یەکدی بە هێزکردن، دەبنە هۆی زێدە بێسەروبەربوونی کۆمەڵایەتی و نا سەقامگیریی سیاسی.

قەیرانی پێناسە

هاتنە ئارای قەیران لە پێناسەی تاکەکەسیی و بە کۆمەڵی ناو موسڵمانان یەکێ لە دەرەنجامەکانی کزی و نابوودیی ئیسلامی بووە. لەبەرئەوەی ئیسلام سیستەمێکی هەمەگری ژیانە بە ئایین و دەوڵەت و شەریعەتەوە، دۆزینەوەی چوارچێوەیەکی ئەڵتەرناتیڤ بۆ کەسایەتی ، ئەگەر کارێکی کەس نەکردەش نەبێ، ئەوا سەخت و زەحمەتە. ئا لێرەوە، ئەم قەیرانی پێناسەیە بەرچاو بوو، کاتێ ئیسلام خرایە پێگەی بەرگری لەخۆکردن لە بەرانبەر هێزی میلیتاریستی رۆژئاواو نفوز و کاریگەرییە ئایدیۆلۆجییەکانییەوە.

هەرەس و داتەپینی بەردەوامی هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانلی و فارسی، ئایدیۆلۆجیای ناسیۆنالیستیی رکابەر بەیەکتری لێکەوتەوە کە لەسەر پێناسەی ئیتنی - زمانەوانی بناخەیان دانا .لە ئەنجامدا، پرۆسەیەکی دیالەکتیکی فرە قۆناخ بە درێژایی سەدەیەکی تەواو هاتە ئارا کە لە دەیەی ١٩٧٠دا گەیشتە ئەوپەڕی خۆی.

لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناڤین، سێ جۆرە ناسیۆنالیزمی خۆجێی لە جێگەی ئوممەی ئیسلامی: ناسیۆنالیزمی تورکی، ئیرانی و عارەبی/ میسری هاتنە گۆڕێ.

هەروەکو لە شێوەی ژمارە ٣دا روونکراوەتەوە، ناسیۆنالیزمی تورکیی کە

چاکسازیخوازانی عوسمانلی بە ڕێبەری ئەحمەد ڕەزا جاریان بۆ دا، ڕێگەی بۆ پان-تۆرانیزم -ی کۆمەڵەی تورکیای جەوان کردەوە بە ئیلهام وەرگرتن لە"زیا گوک ئالپ" و ئەتاتورک- یش بۆ ناسیۆنالیزمێکی تورکی عەلمانی گۆڕی کە ئەمڕۆ بنیادگەرە ئیسلامی و ناسیۆنالیستە ئیتنییەکان (کوردەکان، بۆ نموونە) ڕووبەڕووی دەبنەوە. لە ئێران، بزاڤێکی ناسیۆنالیستی فارسیی خۆجێی نەشونمای کردو لە سەردەمی ڕەزا شادا پەرەی گرت و بووە ئایدیۆلۆجیایەکی پان -ئیرانیست -ی ناوەڕۆک ئاریایی بەر لە ئیسلام، هەر زوو لەلایەن شۆڕشی ئیسلامی و ناسیۆنالیزمی دەرکەوتووی ئیتنی، ڕەتکرایەوە.

لە چوارچێوەی عارەبیدا، هەردوو ناسیۆنالیزمی عارەبی و میسری، هەر یەکە بە جیا لەوی دی، تا پەنجاکان نەشونمای کرد. تا لە سەردەمی عەبدولناسردا، لە شێوەی ئایدیۆلۆجیایەکی پان- عارەبیدا یەکیانگرتەوە. بەهەق، ئەمە یەک پێکهاتەی خواروخێچ بوو، قووڵی و هەراویی قەیرانی ژینگەی عارەبی نیشان دەدا. لە میسر، چەند ئایدیۆلۆجیایەکی پێکناکۆک هەبوون: بزاڤی ریفۆرمی ئیسلامی (محمد عبده) و ناسیۆنالیزمی فیرعەونی (تەها حوسێن) و لیبرالیزمی ڕۆژئاوایی (نەحاس پاشا) و فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی (حەسەن ئەلبەننا) و ناسیۆنالیزمی توندڕۆ (ئەحمەد حوسێن) و کۆمۆنیزم. لە ڕۆژهەلاتی عارەبیدا، ناسیۆنالیزمی عارەبی لە ناو ڕووناکبیرانی عیسایی پشکوت و هەر زوو بەر لە شەڕی یەکەمی جیهان و لە کاتی شەڕدا، لایەنگری لە ناو موسڵمانانەدا بۆ پەیدا بوو. ناسیۆنالیزمی عارەبی، تەبای ناسیۆنالیزمی میسری، لە ساڵەکانی نێوان هەردوو شەڕی جیهاندا، ڕووبەڕووی فاشیزم و سۆسیالیزم و ئایدیۆلۆجیای ئیسلامی و ڕۆژئاوایی بووەوە. وەلێ هەوڵ و تەقەلا بۆ بەدیهێنانی یەک ئایدیۆلۆجیای یەکگرتوو لە ڕۆژهەلاتی عارەبیدا، لە ئاکامی ڕکابەریی نێوان سوریا و عیراق و ئوردن و عەرەبستانی سعودیدا، لەچاو میسر پەرش وبلاو تر بوو: ناسیۆنالیزمی عارەبی عەلمانیی سوریایی لەگەڵ پان- عارەبیزمی پاشایەتی کە هاشمییەکانی عیراق و ئوردن بەرچاویان

گرتبوو، لەگەڵ فەندەمێنتالیزمی وەهابیی سعودی رووبەروو بووەوە.

لەم چوارچێوەیەی ئایدیۆلۆجیای پێکناکۆک و رکابەریی دەستەبژێرە دەسترۆیشتووەکان، جیهانی عارەبی رووبەرووی ساتەوەختی هەق: شەڕی عەرەب - ئیسرائیل (١٩٤٧-١٩٤٨) و ئاکامە نەگبەتهێنەکانی بووەوە. مەیدانداریی ئیسرائیل، کە هیچی لە کاریگەریی کۆلۆنیالیی رۆژئاوایی کەمترنەبوو. سەرکردایەتیی ژیرانەی عەبدولناسر ، هۆکاری پابەندبوونی توندو بەهێزی کۆمەڵانی خەڵک بوو بە ئایدیۆلۆجیای پان عەرەبیزم. عەبدولناسر، بە وێنەی قارەمانی دۆزی عەرەبان، لەبەر سەرکەوتن- لە چوارچێوەی عەلمانیدا- لە چارەسەرکردنی قەیرانی تەشەنەسەندووی پیناسەی عەرەبی و رامالّینی هەموو ئاستەنگە تایەفی و بنیادگەریی و راسترەو و لیبرالی و چەپڕەوەکان خۆی نواند. وەلێ پان- عارەبیزمی ناسری - لەهەمانکاتدا- خەنیمێکی بۆ پەیدا بوو: بەعسی سوری، لێ ئەمە بزووتنەوەیەکی بی کەسی کاریزمایی بوو.

نسکۆی عەرەب لە سالی ١٩٦٧ و مردنی ناسر لە ١٩٧٠، زەمینەی بۆ هەرەسهێنانی خێرای تەوژمەکانی پان- عارەبیزم و سەرلەنوێ گەڕان بە دوای ئایدیۆلۆجیایەکی ئەلتەرناتیف بۆ سەرکەوتن خۆشکرد. لە راستیدا، لە کۆتایی حەفتاکاندا، دیالەکتیکی ئایدیۆلۆجیای عارەبی، سووڕی خۆی تەواو کرد: بیرمەندان و سیاسەتکارانی عارەب، لە ماوەی سێ چارەکە سەدەدا بەبێهودە ، جۆرەها ئایدیۆلۆجیاو سیستەمی سیاسیی خۆجێی و ئەوروپاییان، بە شێوەیەکی هەرەمەکی، جەڕباند. ئا لەم ماوەیەدا، گەلی عارەب و رووناکبیرانی، لە نێوان سیستەمی لێکجیای بەهاکاندا لە گەڕان بە دوای پێناسەدا، وێل و سەرگەردان بوون. پان عارەبیزمی ناسری، لە ماوەیەکی کورتی دە ساڵەدا، رێگەچارەیەکی بۆ قەیرانی کولتووریی عەرەبی دیتەوە. وەلێ تێکشکانی ١٩٦٧، خەونی پان عەرەبیزمی تێکدا و هاوڕێ لەگەڵیدا ستراکتوری کەسایەتیی تاک و بە کۆمەڵی عارەب دارما. ئا ئاوا، قەیرانی پێناسەی دەروونێ و رۆحی عارەبی هاتەوە گۆڕێ، بەڵام

ئەمجارە بە شێوەیەکی توندتر کە لەمەوبەر نموونەی نەبووە. گەرانی نا ئومێدانە وەدوای ئەلتەرناتیڤی سۆسیالیزمی شۆرشگێرانەو لیبرالیزمی رۆژئاوایی و فەندەمێنتالیزمی ئیسلامی. لە حەفتاکاندا، هێڵی ئیسلامی وەکو ئەلتەرناتیڤێکی کۆنترۆڵبەدەست، هاتە پێشەوە.

قەیرانی رەواییبوون

قەیرانی پێناسە، قەیرانی رۆح و کەسایەتیش دەگەڵ خۆی دێنێ[٢١]. بە زۆری ئەم قەیرانە بە خۆ بێگانەبوونی توند، هاورێ لەگەڵ هەست بە نا ئاساییبوون، دەستەوەستانی، نا تەناهی و بە خۆ نامۆبوون، کە دورکایم بە Anomie ی ناوناوە[٢١]. ئەگەری ئەوە هەیە، ئەم نەخۆشییە، لە باری ناخۆش و توندا، هەستێکی روو لە فراژیبوون بە پەشێوی دەروونی، زێدە چاوەروانی و ئامادەگیی بۆ لەخشتەبردنی جەماوەر لەگەڵ خۆیدا بهێنێ. ئا ئەمانە پێداویستی لەبارن بۆ شۆرشێک کە کەسایەتییەکی کاریزمایی سەرکردایەتی بکات. یەکەمین دەرەنجامی قەیرانی پێناسە، بەخێراخستنی هەرەسهێنانی رەواییبوونی دەستەبژێرو دامەزراوەکانی حوکمرانی بوو. تەنانەت پێش کارەساتی ١٩٦٧، دەستەبژێری عارەب بە دەست قەیرانێکی توندوتیژی شەرعییەت دادەدادی بوو. کەسایەتیی کاریزمایی ناسر شتێکی ناوازە بوو. ئایدیۆلۆجیای پان -عارەبیزمی ناسر، بە شێوەیەکی کارا، رەواییبوونی سەرکردەکانی عارەبی تێشکاند. تێکشکانی ئەم رێبەرانە، لە بوارەکانی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی، قەیرانی شەرعییەتیان چەند قات لێکرد.

بە درەفتاری و سەرکوتکردن لە حوکمرانیی ئیلیتدا

هەمیشە بە گوێرەی رەوتارگەلی رابەران، شەرعییەتی سیستەمگەلی سیاسی و دەستەبژێران، رەگ دادەکوتێ یان لاواز دەبێ. رابەرانی عارەب، کە لە پێگەی شەرعییەتێکی لاوازەوە کار دەکەن، بەزۆری "سەرمایەی سیاسی" لەپێشینەیان نییە بۆ

بەڕێوەبردنی سیاسەتگەلێکی کاراو بە توانا کە خشت لەسەر خشت دابنێ بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی گەلێری سەقامگرتوو، تەنانەت لە بواری سیاسەتیشدا، کە ڕەوشەکە چێترە، داڕشتنی سیاسەت و کاربەڕێوەبردن، ڕەمەکی و هاکەزایی و پچڕپچڕ بووەو لە کەشێکی پڕ گەندەلیی کارگێری بەربلاودا پراکتیزە دەکرێ. تێکشکانی چەندپاتبۆوەی دەستەبژێران، کە نەشیاون سیاسەتگەلێکی بەسوودی کۆمەڵایەتی پەرەپێبدەن و جێبەجی بکەن، وایکرد شەرعییەتە رفۆک و لەرزۆکەکەیان بهەڕفیت، ئەمەش سۆنگەی پەنا بردنی دەستەو تاقمی حوکمڕان بووە بۆ بەکارهێنانی هێز بۆ درێژەدان بە دەسەڵاتی خۆیان. ئەگەر قەیرانی پێناسەو شەرعییەت، بەشێوەیەکی بنچینەیی کاریان لەسەر رووکاری سیاسی و دەروونیی کۆمەڵگەی عارەبی کردبێت، ئەوا پەرەسەندنی پشتبەستن بە دەستئاوێژەکانی داپڵۆسین و فشارهێنان کاری لە ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی کردووە. لەم دەیانەی دیماهیدا، دەستەبژێری حوکمڕانی عارەب بۆ خۆقایمکردن زۆریان پەنا بۆ هێز بردووە، لە ڕێگەی ئاستێکی بەربلاوتری داپڵۆسینی ئەو نەیارو ناحەزانەی کە کەناڵی دەستووریی ئازادیی رادەربڕینیان لێ حەرامکراوە. لە هەمانکاتدا، زێدەبوونی شیانی سەرکوتانەوە لە لای ئەم دەستەبژێرانە، بە شێوەیەکی بنەڕەتی لە ڕێگەی لە خۆگرتنی خیبرەی ئیداری و پێشکەوتنی تەکنەلۆجی بووە. ئەم زێدەبوونە چەندایەتییەی شیان و توانی داپڵۆسین و خۆسەپاندن، زۆرتر بەشداریی لە قەیرانی ژینگەی عارەبی کردووە.

ململانەی چینەکان

یەکەمین دەرەنجامی لێنەوەشاوەیی دەستەبژێر و بێکەڵکیی حوکمی ئەوان، خراپ بەشینەوەی سامان بووە لە هەموو وڵاتانی عارەبدا. هەروا سەروەت و سامانی پیترۆل و کاریگەریی هێزەکانی بازاڕی جیهانی کەلێنی ئابووریی نێوان چینە کۆمەڵایەتییەکانیان زۆر فرە کردووە لە کەشوهەوای فەسادو روالەتبازیی دەستبلاوی ئیستیهلاکی لە نێو

حوکمڕانان و کرێگرتەکانیان. لە ئاکامی ئەم هۆکارانەدا، جەمسەربەندیی و ڕاکێش ڕاکێشی چینایەتی و ململانە لە نێوان خودان داهاتی فراژیبووی دانیشتوان هاتە ئاراوە. وێڕای ئەو بەڵێنانەی بەدرێژایی دەیان ساڵ دراون، ژمارەیەکی گەورە لە حکومەتەکانی عارەب لە هێنانەدی دادپەروەرییەکی کۆمەلایەتی سەرنەکەوتن.

لە ناوەندی حەفتاکاندا، لە میسر و مەغریب و سوودان، ٢٠٪ی داهات هی ٥٪ لە مەللاکە هەرە دەوڵەمەندەکانی بوو. کەچی ٢٠٪ لە مەللاکە هەرە هەژارەکان، داهاتیان ٥٪ بوو. (سەیری خشتەی-١ بکە). لەهەمانکاتدا، هەرە نەدارو رووتەڵەکان لە میسر ٩٪ی دانیشتوان، لە مەغریب ٢٨٪ و لە سوودان ٤٠٪ بوون. لە ماوەی کەمتر لە دە ساڵ، ژمارەی نەدارو رووتەڵەکان لە مەغریب لە ٢٨٪ بووە ٤٥٪ ٢٢و کەلێنی هەراوی نێوان دەوڵەمەندو هەژاران یەکێکە لە رووەوە هەرە بەدەرەوەکانی قەیرانی باری عارەبی.

پێکهاتەی دابەشکردنی داهات (١٩٧٥)٢٣

وڵات

٪ی داهات بۆ ٥٪ی مەللاکی هەرە دەوڵەمەند

٪ی داهات بۆ ٢٠٪ی مەللاکی هەرە هەژار

٥ی داهات بۆ ٤٠٥ی مەللاکی هەرە هەژار

٥ی دانیشتوان کە بەپێی تێکرای نرخگەلی گۆڕینەوەی فەرمی، دەستکورت و رووتەن.

خشتەی ژمارە (١)

میسر	سودان	مەغریب	عیراق
٢١	٩،٢٠	٢٠	١،٣٥
٢،٥	١،٥	٤	١،٢
٩،١٣	١٤	٣،١١	–
٩	٤٠	٢٨	–

پەککەوتوویی سەربازی

تێکشکانی یەک لەدوای یەکی سەربازی، پێنجەم هۆکاری کاریگەر بووە لەسەر رەوشی قەیرانی عەرەبی. خویایە کە عەرەب داوای سەربەخۆییان دەکرد، بە ئاوات و ئۆمێدی ئەوە بوون هێزێکی سەربازی ئەوتۆیان هەبێ کە بەرژەوەندە زیندووەکانیان پێ بپارێزن. لێ هەرگیز ئەم هیوا و ئاواتە خۆشەویستە، واتە بوون بە خاوەنی توانای سەربازی، وێڕای قوربانیدانی بێ ژمارەی دەسەلاتە میلیتاری و پاشاییەکان، بە سەرچاوەی ئابووری و مرۆیی نەهاتە دی. جەزایری لێ دەرچێ دەنا هیچ ولاتێکی تری عەرەبی لەرێگەی دەستئاوێژی سەربازییەوە سەربەخۆیی خۆی وەدەستنەهێناوە. تێکشکانی یەک لەدوای یەکی سەربازی لەبەرانبەر ئیسرائیلدا، هەستێکی قوولی ترس و خۆف و نا دڵنیایی و رک و تورەیی لە نێو عارەب و موسڵمانانندا خولقاندووە. هەروابێتەوە، دەستەوەستانی ئاشکرای سەرانی عەرەب لەراست کۆتاییهێنان بە داگیرکردنی خاکی عەرەبان لە لایەن ئیسرائیلەوە، رەواییەکی ئەوتۆی بۆ ئەو سەرکردانە نەهێشتووەتەوەو ئەمەش ئەو هەستە باوەی لەناو خەڵکدا زێدە کردووە کە سەبارەت بەو راستییە تاڵ و رک و بێ ئومێدییەی لە ئارادابووە. ئاکام ئەوەبووە، هەستی خۆ بە گچکەزانینی عارەب کە لەسایەی فەرمانڕەوایی ئەوروپیدا هاتبووە ئاراوە، بەهۆی پەککەوتوویی بەردەوامی سەربازی لە رووبەرووبوونەوەی ئیسرائیلدا بەهێزتر بوو.[٢٤]

مۆدێرنیتە و قەیرانی کولتووری

تەنگژەی کولتووری لە کۆمەڵگەی عارەبی لە پڕ مەترسیترین ئاستەکانی بوونی کۆمەلایەتی پەنگی خواردووەتەوە. ئەم تەنگژەیە لە ئاکامی کارلێکی ئەم پێنج هۆکارەی لە پێشەوە باسکران، تەشەنەی کردووە: پێناسە، شەرعییەت، گەندەڵیی فەرمانڕوایی دەستەبژێر، ململانەی چینەکان و پەککەوتوویی سەربازی. (سەیری شکلی ژمارە ١

بکە). لێ هۆکـاری هەرە کـارا لە هاتنەئارای تەنگژەی کـولتـووریی عـارەبی، شـۆپ و شوێنەواری شیتاڵ- شیتاڵکارانەی مۆدێرنیتەیە. دیارە دینامیکی مۆدێرنیتە لە بنەڕەتدا بەهۆی خولیـاو ئارەزووی لاسـاییکردنەوەی ڕۆژئاوا بووە بۆ وەدەسـتـهێنانی هێـزو تواتای سـەربازی و نەشـونمای ئابووری. ئەم هەوڵە دوو قـۆڵـیـیە بەرەو مـۆدێرنیـتـەی سـەربازی و ئابووری، بەگشتی سەرینەگرتووە و بشێوی و ئاژاوەی ناوەتەوە و کەلەبەرێکی فرەوانی لە نێوان نەریتخوازەکان و مۆدێرنیستەکاندا دروستکردووە، چونکە مۆدێرنیتە بەهاو تەرزە ڕەوتاری هاوردەی لەگەڵ خۆیدا هێنا. لەکاتێکدا مۆدێرنیتەکان دەیانەوێ لە رووی بۆچوون و پراکتیکەوە لاسایی هەمەلایەنەی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی بکەنەوە، نەریتـخوازەکانیش بانگەشە بۆ ئەوە دەکەن کە دەبێ ئەو لایەنانە لە تاقیکردنەوەی ڕۆژئاوایی وەربگرن کە پێبانوایە لەگەڵ ئیسلامدا دەگونجێن: ئەو ژی زانست و تەکنیکە. توێژەکانی مۆدێرنیتە، لەو کۆڕو کۆمەڵە دەستەبژێرانە پێکدێن کە لاسایی کوێرانەی مۆدی ڕۆژئاوایی دەکەنەوە لە رووی جلوبەرگ و پراکـتـیکەوە کـە لەگـەڵ بەهاو ڕەوتارە کـۆنەپارێزەکـانی ئـیسـلامی تێکناکەنەوە. ئەم بەرۆژئاواییبوونە سادەیەی دەستەبژێرە سیاسی و ئابوورییەکان، هاوڕێ لەگـەڵ ڕەوتاری لە داب و نەریت بەدەرو دەسـتـبـلاویی بێ سنووریان، بووە بە مـایەی دوورکـەوتنەوە و دوورەپەرێزیی ئەوان لە رەعیـەتە کەم داهات و نەرێخوازەکـانیان. ئەمە کەلێنە کولتوورییەی نێوان حوکمڕانان و حوکملێکراوان کە خەتەرێکی سیاسی هەیە، هەراوتر بووە بەهۆی ئەو بۆشاییە ئایدیۆلۆجییەی کە لە ئاکامی پوکانەوەی یەکبوونی عـارەبی و نەبوونی چوارچێـوەیەکی ئایدیۆلۆجی ئەلتـەرناتیڤ، پەیدابووە. ناسـریزم و بەعسیزمی لێ دەرچێ، دەنا دەستەبژێری سیاسی هیچ هەوڵێکی هۆشمەندانەی نەداوە بۆ گـەیشتن بە داڕشـتـەیەکی ئاوێتـە لە تیـوریگەلی ڕۆژئاوایی و سـۆسـیـالیـسـتی و ناسیۆنالیستی کە لەگەڵ گیانی کولتووری و داخوازییەکانی گەشەسەندنی کۆمەڵگەی

عارەبی لەباربن. لەئاکامی ئەمەشدا، تامپۆن لە نێوان کولتووری رۆژئاوایی دەستدرێژکارو سیستەمی بەهای خۆجێیی روویداو بووە هۆی دابڕان لە ئەقڵ و هۆشی عارەبی و هەست بە کەمایەتی کردن لەبەرانبەر رۆژئاوادا[٢٥]. حاڵی حازر، قەیرانی کولتووری لە هەموو وڵاتێکی عارەبی بڵاوەبێتەوە، وێڕای ئەوەی کە لە وڵاتانی دەوڵەمەندی کۆنەپارێزی دوورگەی عارەب، قەیرانەکە توندو تیژترە.

گیانی دەمارگر "فەناتیک"

ناشێ و ناکرێ بەراست و دروستی لە دیاریدەی ئیسلامی بگەین بەبێ ئەوەی پێکهاتەی کەسایەتیی تاکی فەندەمێنتالیست بناسین کە ژینگەی ئەو قەیرانە هێناویەتیە ئاراوە. بەپێی بنەمای تیوریی دەروونناسی- کۆمەڵایەتی، بەیارمەتی تێبینی ئەزمونگەری، دەشێ وێنەیەکی پێکهاتەی کەسایەتیی "ئیمانداری راستەقینە" بکێشین. لەم پیڤاژۆیەدا، ئەو فۆرمۆلانەی کە "ئەریکسۆن" و "لاسوسیل" و "ئینگلز" و "دورکایم" و "ئەدەرنو" و "هوڤەر" و "ریسمان" خستویانەتیەڕوو بەکەڵکمان دێن، هەرچەند بە تەواویش بۆ لێکدانەوەی بیچم و رووخساری تایبەتی تاکی بنەوانخوازی توندڕەو (فەناتیک) لەبار نەبن. ئاشکرایە، دەوروبەری کولتووری ئیسلامی خەسڵەت و سەرو سیمای ستراکتۆریی تاقانەی خۆی هەیە کە کار دەکاتە سەر پەرەسەندنی کەسایەتیی تاکی بنەوانخواز، بۆیە، هەوڵدەدەین لێرە "کەسایەتیی فۆرمالیستی" بنەوانخوازی موسڵمان لە جۆری توندڕۆ بناسین، بەپشتبەستن بە روخسارو بیچمگەلێکی دیاریکراوی کەسایەتیی کە لەناو خەڵکدا چەند پات دەبنەوە و وێدەچی ئەمە تەرزی نموونەیی دەربڕینی دەروونکاری بێ[٢٦]، ئەم رووخسارانەش ئەمانەن:

دوورەپەرێزیی

بابای بنەوانخـــواز، بەر لەهەر شـــتێ، تاکـــێکە حـــەز بە لا تەریکی دەکـــا. ئەم دوورەپەرێزییە، کە خۆی ئاکامێکی راستەوخۆی ژینگەی قەیرانی عارەبی- ئیسلامییە، رەتکردنەوەی ناسریزم و بەعسیزم و لیبرالیزمی سەرمایەداری و سۆسیالیزمی کۆمۆنیستی و رەوایی دەستەبژێری عارەبیی حوکمڕانە. دوورەپەرێزیی کابرای فەناتیک لە ژینگەی هەرە مەزنی عارەبان، بە زۆری دابڕان لە کۆمەڵگەی لێدەکەوێتەوە کە خۆی بەسەر خۆیدا دەسەپێنێ و لەرێگەی چوونەناو سیستەمی عەقیدەی ئیسلامییەوە قەرەبووی دەکاتەوە، ئەمەش پێناسەیەکی نوێ بە کابرای بنەوانخواز دەبەخشێ، کە لەوانەیە ئەندامێتی بێ لە رێکخراوێکی بنەوانحواز.(٢٧)

پێگەیشتی پێشوەخت- دەمارگیری

هەر کە بابای گەرمەتەریق، عەقیدە تازەکەی دۆزییەوە، بەراستی وەکو ئیماندارێک بەتەواوی دەستی پێوە دەگرێ. لە باری لاوە گەرمەتەریقەکانەوە، دەستپێوەگرتنی توند، "پێگەیشتنی پێشوەختە" لەتەمەنێکی هەرە زوودای لێدەکەوێتەوە، کە بە توندوتیژی و سەررۆیی لە بیروباوەڕ و رەتکردنەوەی هەر بەهایەکی نوێ بۆ ناو چوارچێوەی ئایدیۆلۆجی دەناسرێتەوە.(٢٨)

خۆبەکەمزانین- لوتبەرزی:

خۆبەکەمزانین لەناو بنەوانخوازاندا ئاکامی دوورەپەرێزی و دەستەوەستانی خۆیانە کە نەشـــیـــاون ژینگەیەکی لەبار لەناو کـــۆمـــەڵگەدا بۆ خـــۆیان ببـــیننەوە. ئەم هەســـتی خۆبەکەمگرتنە، بەچوونە ناو عەقیدەی ئیسلامییەوە رواڵەتی لووتبەرزیی شەڕانگیزی لێدەکەوێتەوە.

بزۆزی – شەڕانگیزی:

بنەوانخوازان لە رەوتاریاندا لەگەڵ کافران شەڕانگێزن، بەزۆری تەرزی باوی موسڵمانان، وەکو قەرەبووکردنەوەیەکی بێبەشبوونیان لە کۆمەڵگە، لەبەر بڕوا بوونیان بەوەی کە هەرکەسێ لەگەڵ ئەوان نەبێ گومڕایە. بنەوانخوازان لە هەوڵ و کۆششیان بۆ سەپاندنی باوەڕ و بنەماکانی رەوتاری خۆیان بەسەر کۆمەڵگەدا، وەکو بانگەشەکاری ئایدیۆلۆجی، یان وەکو خودان ئامادەگی شۆرشگێڕی، پلەیەکی باڵای بزۆزی و هەڵسوڕاوی لە خۆ نیشاندەدەن. ئەمە تەواو پێچەوانەی سۆفیزمە خەڵوەتنشینەکانە کە زێتر بەڕامانی سۆفییانە خەریکن تا هەڵسوڕانی سیاسی.(٢٩)

فاشیزم:

کەسایەتیی بنەوانخوازەکان، زۆرێک لەو رەنگ و روانەی تێدایە کە لە "کەسایەتیی فاشیستی" دا هەن.(٣٠) ئەم فاشیزمە راستەوخۆ لە کەسایەتیی دیسپۆتیزمیی رێنوێنی و راسپاردە بەردەوامەکانەوە هەڵدەقوڵێ کە داوای هێنانەئارای گۆڕانکاریی رادیکالی لە کۆمەڵگە دەکەن – ئا لێرەوەیە کە بنەوانخوازان زێدە گرنگی بە هێز دەدەن بۆ گەیشتن بە دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری.(٣١)

نا لێبوردەیی:

نالێبوردەیی لە جەم توندڕەوە ئیسلامییەکان لەو ناوەڕۆکە سەلمێنراوەی ئاقیدەو پابەندبوونی تەواو بە پرەنسیپە توندەکانییەوە هەڵدەقوڵێ.(٣٢) هەڵویستی لێنەبوردووانەشیان دەرهەق بە "لەرێگەلادەران" هەر پێوەندی بەمەوە هەیە. ئەمەش رەنگدانەوەی ئەو باوەڕەیانە کە خودا لە گوناهان خۆش نابێ.(٣٣)

گومانبردن - لەسەرخۆ لادان

بابای فـەناتیک حـەزی لەوەیە ئەو"هێـزە بەدو شـەڕانی"یانەی لە ژینگەیەکی دژمنکارانەدا کـار دەکـەن، وەدۆزێ. گـومـانێکی قـوڵی لە خـەڵک و لەو دامـەزراوە حکوومەتیانەی کە نیازو مەرامی کینەلەدڵیان دەداتە پاڵ، هەیە[٣٤] خولیای دابەشکردنی دنیای بۆ سینفی جۆراو جۆری وەستاو بەپێی قاڵبەندیی ستاتیک هەیە.

دیدی پیلانگێڕی:

پابەندبوونی توندڕۆیە ئیسلامییەکان بە گۆڕانکاریی شۆڕشگێڕانە، سەرباری هزرو تێڕوانینی نیگەتیڤانەیان لەبارەی کۆمەڵگەوە، دنەیان دەدا سازمانگەلی نهێنیی بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەسـەڵات و ژێرەوژوورکـردنی دەسـەڵاتی شـەرعی دروست بکەن. هەروابێتەوە، ئاراستەو سەمتی پیلانگێڕی وەکو ئەنجامێکی داپلۆسینی کۆڕو کۆمەڵەو ڕێکخراوە ئیسلامییەکانە لەلایەن دەوڵەتەوە.

نموونەیی بوون- هەست بە ئەرکی خۆ کردن

بنەوانخوازە ئیسلامییەکان، وەکو بڕواداری دڵسۆز، بەمانای هەرە ئایدیال ودڵسوزیی نواندن بۆ دۆزی خۆیان رادەنێن. ئەمەش لەو بڕوایەوە دێ کە ئیسلام هەقێکی رەهایە لە پەیام و ئەرکی خۆیدا و تێکوپێکدانی دەوڵەت و کۆمەڵگەی خەتابار لە فەزیلەو چاکە هەرە مەزنەکانە.[٣٥]

دڵرەقی- جورئەت

فەندەمێنتالیستەکان بەسەرچاوەگرتن لە لێکدانەوەی توندو سەخت و پەڕگیری خۆیان بۆ ئیسلام، لە چالاکی کۆمەڵایەتی و سێکسی و سیاسی خۆیاندا ڕێگەی ئاسان و پاسان رەتدەکەنەوە[٣٦]. سەختگیری لە خواپەرستی و تەرزی ژیان و ئامادەگیی نواندن بۆ خەبات و قوربانیدانیان پێوەدیارە.

بەرفەرمانبوون- پابەندبوون

بابای بنەوانخـواز لە ڕێگەی بەیعـەتەوە بەڵێنی بەرفـەرمـانبـوونی ڕەها بە خـوا و پێـغـەمـبـەرو سـەرکـردەی کـاریزمـایی دەدا[٣٧] و ڕەوتاری خـۆی زۆر بە وردی لەگـەڵ ئەو پێوەرانەی کۆمەڵە دەگونجێنێ کە ڕابەر جاڕیان بۆ دەدا.

وێدەچێ خـەسـڵـەتەکـانی لەمـەوبەر، کـەسـایـەتیی ڕووبەدەرەوەی فـەندەمێنتـالیـسـتی پەرگیر پێکبهێنن. دەبێ جەخت لەسەر ئەوەش بکەینەوە کە ئەم وێنەیە بهەڤڕا، وێنەیەکی نموونەیی پریمیـتـیـڤـە. هەرچی بنەوانـخـوازانن ئەوا وەکـو تاک لە ژیانـی واقـیـعـی خـۆیاندا لەوانەیە بە پلەی جیا-جیا لە ڕووی جیدی بوونەوە ئەم سیفاتانەیان تێدابێ. لەڕاستیدا، هەندی لە بنەوانخوازان لەوانەیە سەرجەم ئەم خەسڵـەتانەیان بە وێنە هەرە پەرگیـرەکەی تێـدابێت. هەروا هی واشـیـان هەیە لەم پێـوەرە لادەدەن و لە هەوڵوکـۆشـشـدان بەدوای شێوەیەکی نەرم و سووکتری بنەوانخوازی، ئەمەش لەڕێگەی دوورکەوتنەوە لە کاروکردەی بەئاشکرای دژە دەوڵەت. نموونـەی ئەم تاکـانە هەمـیـشـە لە پەراوێزی کـۆڕو کـۆمـەڵە ئیسـلامییـەکان وەکو هەوادار، یان "ڕیڤینگ" دەمێننەوە. کۆمەڵێکی دی بنەوانخوازان کە کۆڕ و کۆمەڵی ناڕوون و خەڵکی زۆر بەدینیان تێدایە کە هەمـوو خەسڵـەتەکانی کەسێکی فـەنـاتیـکیـان تێـدایە جگە لە (ولاء) بۆ سـەرکـردە بزۆزەکـان و چوونە ناو کـۆڕو کـۆمـەڵە خەباتگێڕەکان"ەوە. بەسیـاسی کردنی ئەم کۆمـەڵە هەوادارە، بابەتێکی سیاسیی زەقە و لە بەشی سێیەمدا وتووێژی لەسەر دەکەین.

پەراوێزەکان

1- Hrair Dekmejian, The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Conflict and the search for Islamic Alternatives, Middle East Journal 34, No. 1 (Winter 1980), P. 1-3

سەبارەت بە تەرزەکانی داهێزران و بووژانەوە، سەیری ئەم کتێبە بکە:

Abul Ala Maududi, A Short History of the Revivalist Movement in Islam (Lahore: Islamic Publication 1963)

٢- سەبارەت بەو زاراوانە، سەیری ئەو وتارە چڕوپڕەی (حسن حنفي، الحركة الاسلامية المعاصرة، الوطن، ١٩٨٢/١١/٢٠) بکە. زاراوەی فەرەنسی Integrisme یش بە سوودە.

3- Bernard Lewis, The Return of Islam, Commentary , 16/12/ 1976, p.39-49

4- Dala W. Wimberley, Socioeconomic Deprivation and Religious Salience, A cognitive behavioral Approach, The Sociological Quarterly, 25, (Spring 1984), P. 223-224.

٥- R. H. Dekmejian، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢-٦. هەروا بڕوانە:

R. H. Dekmejian, The Islamic Revival in the Middle East and North Africa, Current History 78, no 458 (April 1980), pp. 169- 74,

٦- Abul Ala Maududi، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٥-٥٠. بەقسەی Hitti نەوەکانی بەرودوا، عومەری دووەمیان بە "نێردە" ی خوا، نوێکەرەوەی ئیسلام دادەنا، بڕوانە:

Philip K. Hitti, History of the Arabs, 10th ed (London: Macmillan, 1980), p. 222

7- Bernard Lewis, Islam in History, (New York: Library Press, 1973), pp. 245-49

٨- Hitti ، سـەرچاوەی پێشـوو،ل ٣٩٩-٤٢٩. "هەروا سـەدەی نۆیەم ، نووسین و لێكدانەوەی خەڵكانێكی تری لایەنگری "سەلەفیـەتی" توندڕۆی بەخۆوە بینی، وەكو: "ابو داود السـجستـانی" (لە ٨٢٠ لە دایكبووە) كە لە بارەی جیهادەوەی نووسیووە، هەروا"مسلم- لەدایكبووی ٨٨٣" كە فەرموودە راست ودروستەكانی كۆوە كرد. محمد عبدالسلام فرج وەكو دوو نمونەی مێژووینە ئاماژەی بۆ كردوون لە كتێبی (الجهاد: الفریضة الغائبة) (كندا، د.ت) ص ٣٧. هەروا هێمای تریش لە " سبع رسائل "ی جهیمان العتیبی (د.ن،د.ت) ل ٢٥،٢٨،٦٥ دا كراوە.

٩- لة (الفریضة الغائبة)دا، ل ٣٧ بۆ پاساودانی زەبروزەنگ ، هێما بۆ ابن حزم و ابن سلامة كراوە.

10- Richard P. Mitchell, The Society of the Muslim Brothers, (London: Oxford University Press, 1969), p.3

11- Encyclopedia of Islam, Vol. 3 (Leiden: E. J. Brill, 1971), pp. 951-55

١٢- (محیی الدین النووی الدمشقی لەدایكبووی: ١٢٥٣)، كۆكەرەوەی فەرموودان و، (ابن حجر العسقلاني ١٣٧٢- ١٤٤٩)، موفتی هەرە مەزنی قاهیرە، لە دیدی نووسەرانی ئێستای ئیسلامییەوە پڕ گرنگن. سەیری فەسڵی چوارەم بكە.

13- Matti Moose, ìAhwaz : An Arab territoryî The Future of the Arab Gulf and the Strategy of Joint Arab Action (Basra, Iraq: Center for Arab Gulf Studies, 1981), pp. 17-20

14- Nikki R. Keddie, Iran: Religion, Politics and Society (London: Frank Cass, 1980), pp. 90-91.

15- R. Stephen Hamphreys, The Contemporary Resurgence in the Context of Modern Islam, in Islamic Resurgence in the Arab World edited by Ali E. Hillal Dessouki (New York, Praeger, 1982), p. 74.

16- R. Hrair Dekmejian and M. J. Wyszomirski, Charismatic Leadership in Islam: The Mahdi of the Sudan, Comparative Studies in Society and History, 14, no. 2 (March 1972). Haim Shaked, The Life of the Sudanese Mahdi (New Brunswick, N. J. Transaction, 1978) pp. 51- 61, 204- 207, 213- 223.

١٧- بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ:

Albert Hourani, Arab Thought in the Liberal Age 1798-1939 (London: Oxford University Press, 1970) pp. 231-32.

18- Fazlur Rahman, Islam challenges and opportunities, in Islam: Past influence and present challenge, Allord T. Weeich and Pierre Cachia, eds. (Edinburgh University Press, 1979), pp. 318-323.

19- Hrair Dekmejian, The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Conflict and the search for Islamic Alternatives, Middle East Journal 34, No. 1 (Winter 1980), P.10

20-See: Erik Erickson, Young Man Luther, New York: Norton, 1958.

And Identity, Youth and Crisis, New York: Norton, 1968.

21- Emile Durkheim, Suicide: A Study in Sociology, Glencor, II.: Free Press, 1951, pp. 246-254

And see: Daniel Bell, Sociology: A Guide to Modern Usage, The American Scholar 35, no.4 (Autumn 1965), p. 700-701. and also see: Ali E. Hillal Dessouki, The Resurgence of Islamic Organizations in Egypt: An Interpretation, in Islam and Power, edited by A.S. Cudsi and A.E.H. Dessouki, Baltimore: John Hopkins Univer-

sity Press, 1981, p. 115.

٢٢- سەبارەت بە کەسایەتییە مەغریبییەکان سەیری لۆمۆندی دیپلۆماتی بکە (ینایری ١٩٨٤)، ل٨.

23- Hrair Dekmejian, The Dialectics of Islamic Revival, Hellenic Review of International Relations 1, no. 1 (1980)

روانینێکی تر هەیە:

Hadad, Yvonne Yazbeck, Contemporary Islam and the Challenge of History, Albany, N.Y.: SUNY Press, 1982. pp. 33-45

24- Shakir Mustafa, Arab Cultural Crisis and the impact of the past, the Jerusalem Quarterly 11 Spring 197, (reprinted in abridged form Al-Adab, Beirut), p.43-50.

25- Jurgen Habermas, the Legitimating Crisis, Boston, Beacon Press, 1975, pp. 18-20, 45-50.

سەبارەت بە کارلێکی قەیرانەکانی کەسایەتیی و شەرعییەت و کولتوورو ئابووری بگەڕێوە بۆ:

Jurgen Habermas, the Legitimating Crisis, Boston, Beacon Press, 1975, pp. 18-20, 45-50.

26- Gordon J. Direnzo, Personality and Politics, Garden City, N.Y. Anchor Press Doubleday, 1974, p.19

٢٧- سالم البهنساوي، وراء القضبان والدوا، العربي، يناير ١٩٨٢، ص ٤٤-٤٧ .

28- See: Erik Erickson, Childhood and society, New York, Norton, 1950, p. 270-274

29- Nazih N. M. Ayubi, The Political Revival of Islam: The case of Egypt, IJMES, 12, no. 4 (Dec. 1980), pp. 491-496

30- Adorno, T. W. et al. The Authoritarian Personality, New York: Norton, 1982,

pp. 282-292

٣١- يوسف القرضاوي، ست علامات للتطرف الديني، يناير ١٩٨٢، ص ٣٢-٣٦

٣٢- احمد كمال ابو المجد، التطرف غير الجريمة والتشخيص الدقيق مطلوب، يناير ١٩٨٢، ص ٣٦-٤٠

٣٣- يوسف القرضاوي، ص ٣٢-٣٦

٣٤- سەرچاوەی پێشوو، هەروا محمد فتحى عثمان، القمع سبب التطرف وليس علاجا له، يناير ١٩٨٢، ص ٥٦-٥٧

٣٥- محمد عبدالسلام فرج، الجهاد: الفريضة الغائبة، كندا، د.ت، ص ٣٥- ٥٥

٣٦- محمد الغزالي، حذار من الدين المغشوش، العربي، يناير ١٩٨٢، وكذلك خالد محمد خالد، العربي، يناير ١٩٨٢.

٣٧- يوسف القرضاوي، العربي، يناير ١٩٨٢.